

IRÁNYVONALAK A REFORMÁTUS VALLÁSI NÉPRAJZI ÉS MENTALITÁSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL

Kósa László sokoldalú tudományos tevékenységének meghatározó eredményei kötődnek az utóbbi évtizedekben a református vallási néprajzi, művelődéstörténeti és mentalitástörténeti kutatásokhoz. 1990-ben ő készítette el az új magyar néprajzi szintézis, a *Magyar Néprajz* VII. kötete számára a széles művelődés- és társadalomtörténeti keretbe illeszkedő protestáns vallási néprajzi fejezetet.¹ A szerteágazó témakör egyes részkérdéseit megvilágító, máskor szintetizáló, vagy éppen a kutatási feladatokat áttekintő programadó írásait azóta három tanulmánykötetben jelentette meg. Ezek sorrendben: Egyház, társadalom, hagyomány (1993), Tartozni valahová (2008), Művelődés, egyház, társadalom (2011). Barna Gábor szavaival élve Kósa László „szinte egyszemélyes kutatóközpontként működik”². Szaktudományos munkássága mellett iskolateremtő, kutatásszervező és irányító erőfeszítéseit is dicséri az alapkutatásokat és ezek értelmező elemzését egyaránt tartalmazó óriási monografikus igényű vállalkozás, a *Reformátusok Budapesten* című két kötetes munka (2006), melynek a felekezeti történetírásen túlmutató hatásait már sokan méltatták.

Kósa érdeklődésének homlokterében a kultúrateremtő és társadalomszervező kereszténység újkori története áll. Tanulmányai a magyar kultúra jellegzetes felekezeti tagolódásának sajátosságait, a protestáns, azon belül a református társadalom vallásosságának történeti változásait, az egyházak társadalmi-kulturális szerepének alakulását vizsgálják, felekezetek feletti összefüggésben, tág társadalom- és művelődéstörténeti kontextusban. Kutatásainak fő hangsúlyait legújabb tanulmánykötetének bevezető tanulmányában a következőképpen jelölte ki: „Munkám során elsősorban az foglalkoztatott, hogy a kétezzer éves keresztény-keresztyén egyház hogyan találja meg helyét a felvilágosodás után kialakuló polgári társadalomban (mindenekelőtt a változó kulturális viszonyok között), hogyan alakítja azokat, és azok hogyan hatnak vissza rá.”³ Tanulmányunk az ünnepezt kutatásaihoz igazodva, azok szemlé-

¹ Kósa 1990: 443–481. Az egy felekezetet jelölő *református* és a tágabb, rendszerint az evangélikus (és unitárius) egyházra is vonatkozó *protestáns* fogalompár egymáshoz való viszonya, teológiai-kulturális tartalma történetileg sokat változott. Jelen tanulmányban a tárgyalt korszakhoz, illetve az ismertetett munkák fogalomhasználatához igazodva használom a két kifejezést.

² Barna 1997: 275–280.

³ Kósa 2011a: 12.

letmódját követve, a rendszerváltás után új erőre kapó református vallási néprajzi, mentalitás- és művelődéstörténeti kutatások fontosabb irányvonalainak, főbb csapásainak áttekintése vállalkozik.

A téma időbeli szűkítését, korlátozását több szempont is indokolja. Egyfelől, Kósa László a Magyar Néprajz számára készített tanulmányában az 1990 előtti református vallási néprajzi kutatások legfontosabb eredményeit már számba vette. Tudománytörténeti összefoglalása máig megbízható iránymutatást jelent a kérdéskör iránt érdeklődő kutatóknak. A közelmúltra való fókuszálást ezenfelül a tudományág hányatott története is erősíti. Hiszen az 1930-as 40-es években épphogy megszületett vallási néprajz – miként Tánczos Vilmos rokon témájú összefoglalásában lényegrelátóan rámutatott – 1945 után mind Magyarországon, mind a vele szomszédos államokban megszűnt önálló diszciplína lenni, felszívódott a rokontudományokban. A magát ateistaként meghatározó állampárti diktatúrákban lehetetlen volt az alapkutatások elvégzése, szintetikus jellegű munkák elkészítése, a vallási néprajz ezért (a kiemelkedő egyéni teljesítmények ellenére) szinte végig elzárt, majd elhanyagolt terület maradt.⁴ A hosszú évtizedekig tartó kényszerű megtorpanás után, a nyolcvanas években indult meg a vallási néprajzi kutatások intézményes keretek közötti újjáéledése. Református vonatkozásban különösen fontos a Magyar Református Egyház Doktorok Collegiuma 1980 óta működő Egyházi Néprajzi Munkacsoportja és az ELTE Folklóre Tanszékén 1985 óta megjelenő *Vallási Néprajz* sorozata, melynek életre hívásában Dankó Imre, Küllös Imola és Molnár Ambrus játszott kitüntetett szerepet. A most tizenötödik kötetnél járó sorozat kezdetben elsősorban református tematikájú tanulmányokat közölt, később egyre inkább ökumenikus számok jelentek meg. Különösen figyelemreméltóak a határontúli régiókat bemutató tematikus számok, így a Küküllői-menti és a kárpátaljai kötet. A kiadványsorozat körül szerveződő munkacsoport konkrét kutatási programokat is kezdeményezett, amelybe szakkutatók mellett lelkészek is bekapcsolódtak. A rendszerváltás után a népi vallásosság kutatás terén új korszak kezdődött. A tudományos kutatásokat koordináló fő intézményekké az egyetemi tanszékek váltak, amelyek a kutatóintézetekkel, szakmai egyesületekkel, múzeumokkal és egyéb szakmai közösségekkel együttműködve különféle kutatási programokat szerveztek. A téma iránt érdeklődő kutatók jelentős seregszemléje a *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* című népszerű konferenciasorozat, melynek hét kötete S. Lackovits Emőke és munkatársai szerkesztésében látott napvilágot. Fontos tájékozási pontot jelentenek a jelentősebb református egyházi évfordulókhoz kötődő kiadványok. Így a Vizsolyi Biblia megjelenésének jubileumára rendezett konferencia előadásait tartalmazó kötet, valamint a Kálvin évfordulóhoz kötődő *Kálvin időszerűsége* című tanulmánykötet és a Budapest Történeti Múzeumban rendezett reprezentatív kiállítás katalógusa.⁵

⁴ Tánczos 2010: 13.

⁵ Barcza 1990; Fazakas 2009; Farbaký-Kiss 2009.

Az örömdetesen kiterjedő vallási néprajzi kutatások számontartása és értékelése önmagában sem egyszerű feladat. Míg szinte áttekinthetetlenül bőséges az adatközlő, esetleíró tanulmányok köre, alig adhatunk számot egy-egy kérdéskör elemző, monografikus szintű feldolgozásáról, vagy egy-egy jelenség korszakokon átívelő vizsgálatáról. Ez utóbbi törekvésre példaértékű Kósa Lászlónak a magyar kultúra vallási tagolódásának markáns jegyeit számba vevő írása, a protestantizmus és a magyar művelődés több évszázados kapcsolódási formáit eszmetörténeti összefüggésekben megvilágító alapvető tanulmánya, valamint a magyar protestánsoknak a kereszthasználatról, mint tárgyi jelképtől való – a protestáns világban is egyedülálló – tartózkodását történeti perspektívában láttató dolgozata, amelyet Kósa a rekatolizáció kiszélesedésével, a katolikus szimbolikus felekezeti térfoglalás és identitásformálás elleni tiltakozással magyaráz.⁶

A tárgykörben született hosszabb-rövidebb írások nagy száma és tematikai-módszertani sokszínűsége mellett azonban a historiográfiai áttekintés tárgyának körülhatárolásában és fogalmi kijelölésében is rejlenek nehézségek. Hiszen, miként Bartha Elek tankönyvi áttekintésében fogalmazott a „néphit és a népi vallásosság, valamint a hivatalos vallás mindig is nehezen kijelölhető határai a történelem során állandó változásban voltak”. Egyet kell értenünk a népi vallásosság kutatás jelen állapotát jellemző megállapításával is: „napjaink kutatóit már kevésbé foglalkoztatják elméleti szinten ezek a kérdések, a gyakorlat minden esetben önmaga termeli ki a választ. A vallás vonzáskörébe tartozó, valláson kívüli, valamint a vallásosság „hivatalos”, nem „népi” megnyilvánulásairól az aktuális jelentés és a külső összefüggések döntik el, hogy részei-e a népi vallásosságnak.”⁷

A néprajz illetékességi körének dilemmái mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül az újonnan meghonosodott tudományágak kutatási eredményeit és a rokontudományokban lezajlott paradigmaváltásokat sem. Hiszen a kulturális antropológia, vallás-szociológia, összehasonlító vallástudomány és a vallási néprajzi kutatások szemléletmódja és eredményei kölcsönösen megtermékenyítően hatottak egymásra. Másfelől a történettudományban, illetve az irodalomtudományban főként a kora újkor vizsgálata terén lezajlott historiográfiai fordulat, nevezetesen a mentalitástörténeti-antropológiai nézőpont térnyerése és kisugárzása következtében egyre több a közös pont a különböző tudományterületek téma- és forrásválasztásában. Áttekintésünkben így egy tágabb, interdiszciplináris megközelítési módot alkalmazunk. A néprajz, történeti néprajz és antropológia mellett a történettudomány, az irodalomtörténet, egyházszociológia, teológiatörténet területén végzett kutatások azon meghatározó kezdeményezéseit és eredményeit is számba vesszük, amelyek a református vallás kultúra- és társadalomformáló szerepét, illetve a köznépi kultúrára gyakorolt hatását tárgyalják, és mentalitástörténeti, művelődéstörténeti szempontokat érvényesítenek.

⁶ Kósa 2011a: 7–13; Kósa 2001: 55–69; Kósa 2011b: 15–33.

⁷ Bartha 1998: 470, 485.

Nem könnyíti meg helyzetünket, hogy miként ma még egyetlen egyház történetének sincs korszerű monográfiája és kutatástörténeti áttekintése, a vallási néprajzi kutatásokról sem született átfogó szintetikus néprajzi munka, illetve tudománytörténeti összefoglaló. Egyes részterületek megbízható, szakszerű áttekintésére azonban már születtek fontos kezdeményezések. Kósa László említett írása mellett Bartha Gábor a protestáns vallási néprajzi kutatások tizenöt évéről készített rövid áttekintést, Voigt Vilmos a közös protestáns vonatkozások miatt is lényeges evangélikus tematikájú kutatásokat ismertette, Bartha Elek idézett tankönyvi összefoglalásában tért ki a legfontosabbnak tartott református vallási néprajzi eredményekre. Legújabbban pedig az erdélyi magyar népcsoportok népi vallásosságával foglalkozó kutatásokról Tánczos Vilmos közölt szerteágazó, bőséges református anyagot felhasználó tudománytörténeti összefoglalót, alapos könyvészeti adattárral kiegészítve.⁸

A REFORMÁCIÓ KORA, KORA ÚJKORI FELEKEZETI KULTÚRÁK KIALAKULÁSA

A REFORMÁCIÓ BEFOGADÁSA, HITVÁLTÁS

A reformáció a kora újkori Európa egyik legmeghatározóbb, a korabeli államhatárokon túlnyúló szellemi áramlatát jelentette. Noha alapvetően hitmélyítő, hitújító céllal fellépő vallási reformmozgalomként definiálhatjuk, szinte kezdetektől megmutatkozott kultúra-, társadalom- és mentalitásformáló hatása. Történeti jelentőségének változó értelmezései, hosszú időkre meghatározó narratíváját adták a modernitás önértelmezésének.⁹ A történettudományban a 70-es években lezajlott fordulat azonban a reformációkutatásban is döntő változásokat hozott. A korábban jellemző, szűkebb értelemben vett eszmetörténeti, egyháztörténeti kérdések helyét átvette a reformáció társadalmi, szociológiai hátterének, időbeli folyamatának értelmezése iránti igény, a szorosabb felekezeti egyháztörténetírást pedig mindinkább a felekezetközi szempontokat érvényesítő összehasonlító kutatások váltották fel. Noha a nyugat-európai történetírást mélyen érintő historiográfiai fordulat hazai recepciója koránt sem tekinthető egyenletesnek, hatása a magyar kutatásokban is egyre erőteljesebben érvényesül, ami egyben azt is jelenti, hogy egyre több, korábban elsősorban a néprajztudomány illetékességi körébe sorolt problémakör, kérdésfelvetés (pl. népi vallásosság megnyilvánulási formái, vallásos magatartásformák, egyházas szociális világ vizsgálata) került a társtudományok látókörébe.

A hazai reformációkutatás sokszínű és sokirányú hagyományáról és főbb teljesítményeiről jó összefoglalások állnak rendelkezésünkre. 2009-ben *Egyház és kegyesség*

⁸ Barna 1997: 275–280; Voigt 2005: 9–20; Bartha 1998: 470–504; Tánczos 2010: 13–116.

⁹ A reformációkép változásáról magyarul lásd Hatos 2001.

a kora újkorban címmel a korszakra vonatkozó kutatástörténeti áttekintéseket adó tanulmánykötet jelent meg Fazakas Gergely Tamás, Csorba Dávid és Baráth Béla Levente szerkesztésében. Baráth Béla Levente és Szabadi István a magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásának utolsó húsz esztendejéről készített körültekintő összefoglalást. *A magyar református egyháztörténet-írás* címmel jelent meg a magyar reformátusság történetét a nemzetközi historiográfiába újra beemelő angol történész, Graeme Murdock írása, amely azonban címével ellentétben valójában a magyar reformáció, illetve a kora újkor hazai kutatástörténetét értékeli a nemzetközi kutatások szemszögéből. Sok tanulsággal szolgál Fazakas Gergely Tamás írása, amelyben a hazai reformációra vonatkozó angolszász kutatások értékelő áttekintését végezte el. Az utóbbi időben nagy lendületet vett prédikációkutatásról Kecskeméti Gábor és Csorba Dávid tollából olvashatunk tág tudománytörténeti kontextusban elhelyezett historiográfiai áttekintéseket. Fazakas Gergely Tamás pedig a nemzetközi és hazai műhelyekben folyó protestáns imádságtörténeti kutatásokat ismertette.¹⁰

Ebből a gazdag, szerteágazó anyagból a népi műveltség történeti alakulása szempontjából elsőként a reformáció befogadására, társadalmi bázisára irányuló kutatásokat vesszük számba. A tárgyalt korszakban (itt nem részletezett jelentős kutatástörténeti hagyományhoz kapcsolódva) a kérdéskört meghatározó, máig vitákat kiváltó fontos munka Szakály Ferenc tanulmánygyűjteménye, mely a reformáció egyik legfontosabb történelmi, és egyben művelődés-, egyház- és irodalomtörténeti problémáját a mezőváros és reformáció kapcsolatát kísérte meg, Klaniczay Tibor és Makkai László nyomán vizsgálat tárgyává tenni.¹¹

A mezővárosi reformáció fogalmának megjelenése nemcsak az új tanok terjedésének kérdésében ajánlott új magyarázatot a korábban meghatározó patrónusi reformáció koncepciójával szemben, hanem lényeges szemléleti változást hozott, új értelmezést adva a hitújítás tartalmának. Hiszen míg hagyományosan a reformáció a reformátorok működését jelentette, addig Makkaiék – Péter Katalin tudománytörténeti értékelését idézve – a reformáció hatása nyomán vagy vele párhuzamosan alakuló *társadalmi cselekvésre* terelték a figyelmet.¹² Szakály ezt a gondolatit tradíciót folytatta tanulmánykötetében. A mintaadó esettanulmányokban megrajzolt parasztpolgári és reformátori életpályák szemléletesen mutatták meg a reformáció tanításai és tanítói, illetve a befogadó közeg, mindenekelőtt a hódoltsági kereskedő társadalom közötti kapcsolódási pontokat. A társadalomtörténész, Benda Gyula a hazai tudományosságban műfajteremtő munkaként, mikrotörténeti remekműként értékelte Szakály tanulmánykötetét. A néprajzkutató Szacsvay Éva szerint pedig „számta-

¹⁰ Fazakas–Csorba–Baráth 2009; Baráth–Szabadi 2009: 9–34; Murdock 2009: 59–81; Fazakas 2006: 142–152; Kecskeméti 1998; Csorba 2009: 113–183; Fazakas 2009: 185–225.

¹¹ Szakály 1995.

¹² Péter 1997: 199–201.

lan néprajzinak is nevezhető kérdésben (parasztnak-polgárok, mezővárosi köznépi rétegek, típusok, tárgyi ellátottság, életformák rekonstrukció)” rajzolt világos képet, miközben a kora újkor társadalomtörténetének átértékeléséről beszélt.¹³ A könyv gondolatébresztő és vitákra ösztönző hatását mutatja, hogy a Budapesti Könyvszemle Tiszteletkőr rovatában több neves kutató vállalta a könyv kritikai ismertetését, a téma köré irodalomtörténészek önálló konferenciát szerveztek és esettanulmányok sorát indította meg.¹⁴ Ugyanakkor Szakály alapkérdés-felvetését, miszerint a mezővárosi reformáció tekinthető-e egységes modellnek, sokan vitatták. Vitapartnerei – a vitát elemző Molnár Antal összegzése szerint – részben azért bírálták, mert a hazai településtörténeti és egyháztörténeti terminológia bizonytalanságai mellett társított két egymáshoz sok szálon kötődő, de kizárólagos érvennyel mégsem összekapcsolható fogalmat.¹⁵ Molnár egyben a felekezeti képződés kortárs értelmezési keretébe ágyazva, Gyöngyös példáján a mezőváros és katolicizmus ellenmodelljét vázolta fel. A mezőváros és reformáció kapcsolatát továbbgondoló kutatói hagyományt irodalomtörténeti vonatkozásokban újabban Bitskey István elevenítette fel, aki a korszak írásos dokumentumai alapján az etnikailag és felekezetiileg tagolt kora újkori Kárpát-medencében megragadható identitásformákat vizsgálva, a kollektív önreprezentációnak öt fő típusát, köztük a mezővárosok magyar református öntudatát különítette el.¹⁶ Petrőczy Éva gondolatébresztő tanulmánya pedig a nemzetközi kutatási eredményekből lesűrhető történeti antropológiai- mentalitástörténeti szempontokat közvetítve igyekezett körbejárni a mezővárosok szerepét a magyar puritán irodalom keletkezésében és befogadásában.¹⁷

A néprajzi kutatásban Szacsavay Éva reflektált érdemben Szakály felvetésére. Szacsavay *Mezőváros és református kultúra* című problémafelvető cikkében egy eddig kevésbé próbált aspektust, a reformációnak a népi, köznépi kultúrában tetten érhető nyomait, hatását kereste egy egyházigazgatási egység, a Dunamelléki egyházkerület mezővárosainak kultúrájában. Az új megközelítési módokat kínáló tanulmány hipotézise szerint a háromrészes szakadt országban a 17. századra a többszörösen egymásra épülő identitások (dominánsan városi és felekezeti identitások) kialakítottak egy sajátos református mezővárosi kultúrát, ami tükröződött a társadalmi szervezetben, életmódban, tárgyi világokban, mentalitásban is. Szacsavay egyben egy kultúra-vesztési folyamatot is feltételez, melynek során ez a sajátos „korai nemzeti kultúra” a 19. századra elhalványult, teret engedve az ún. „új honfoglalás” időszakának Habsburg monarchikus programjából kibontakozó inkulturációs folyamatoknak.¹⁸ A reformáció társadalmi és kulturális hatását vizsgálta a Bécsben élő magyar refor-

¹³ Benda 1997; Szacsavay 2010: 123.

¹⁴ Tételese lásd Baráth–Szabadi kutatástörténeti áttekintését Baráth–Szabadi 2009: 21–22.

¹⁵ Molnár 2005: 10.

¹⁶ Bitskey 2008: 18–19.

¹⁷ Petrőczy 2005a: 165–173.

¹⁸ Szacsavay 2010b: 123–145.

mátus lelkész, Németh Balázs is. Eredetileg németül megjelentetett doktori disszertációjának központi gondolata, hogy a 16. század folyamán kialakult egy sajátos református életforma, amelynek jellegzetes jegyei az egyéni és közösségi élet legfőbb színterein egyaránt megragadhatóak.¹⁹

A reformációkutatásnak személyiség- és társadalomközpontú megközelítési módját a hazai tudományosságban jelenleg Péter Katalin képviseli legkövetkezetesebben. Antropológiai irányultságú kérdésfelvetései a reformációt befogadó egyén és az őt körülvevő közeg társadalmi-kulturális kontextusára irányulnak. Az elmúlt évtizedek európai történeti kutatásainak eredményeire támaszkodó tanulmányainak és a reformációról írott gondolatébresztő esszékötetének is központi kérdésköre, hogy milyen egyéni és közösségi identitások, társadalmi viszonyrendszerek teremtették meg a közeget a reformáció befogadásához, miként váltak a társadalom különböző csoportjai készek a vallásváltásra, vagy éppen ellenkezőleg, ragaszkodtak a korábbi tanításhoz. A mezővárosi/patrónusi reformáció vitáját új dimenzióba helyezve, Péter arra a következtetésre jutott, hogy maguknak a közösségeknek, településtípustól függetlenül, a korábban feltételezettnél sokkal nagyobb beleszólásuk volt a vallásváltásba, mindenképp a földesuraktól való tényleges személyi függetlenség és a lakosság intenzív vallási tájékozódása következtében. Péter a reformáció mozgalmát lényegében az egyszerű emberek (a szegény község lakóinak) tevékeny részvételével zajló, szabadon alakuló megértésfolyamatnak látja.²⁰ Recenzense, Balogh Judit méltán hívja fel a figyelmet két további, a hazai kutatásban szokatlan témafelvetésre. Az egyik a reformáció és a női szerepek változásának összefüggésére, a nők szerepvesztésére vonatkozik. Másik elgondolkodásra késztető felvetésében a lelkipásztorok kezdeményező szerepének elvesztésére utal, ami alapvetően szemben áll azzal a hagyományos felfogással, mely szerint a prédikátor volt minden esetben az új tanok helyi terjesztője.²¹

Péter esszékötetének a késő középkor virágzó vallásos kultúráját felidéző gondolatai átvezetnek minket a reformációfogalom értelmezésében és a reformáció kezdeti szakaszának megítélésében bekövetkezett historiográfiai irányváltáshoz. Péter a nemzetközi reformációkutatásban meghonosodott szemléletet követve, a reformációt nem szűk időkeretek közé szorított „robbanásszerű” változásként, hanem hosszútávú folyamatként értelmezi, a késő középkori folyamatokkal fennálló kontinuitás lehetőségére irányítva rá a figyelmet. Az egymást követő vallási reformmozgalmak közös strukturális elemeinek fontosságát hangsúlyozza Erdélyi Gabriella is egy kivételes forrásegyüttes, a vatikáni levéltárban fennmaradt 16. századi eleji körmendi kolostorper tanúkihallgatási jegyzőkönyveit elemző, a történeti antropológia módszereit kamatoztató izgalmas monográfiájában. A késő középkor és a kora új-

¹⁹ Németh 2005.

²⁰ Péter 2004.

²¹ Balogh 2005: 126–130.

kor határán kalandozó, a 15–16. századot egységes és folyamatos „reformkorként”, a „sűrűsödés idejeként” láttató esettanulmány az obszerváns és a protestáns reform közötti analógiák lényegét abban látja, hogy a *társadalmi szereplőket* (egyháziakat és laikusokat egyaránt) mindkét eseménysor hasonló *hitbéli döntéshelyzet* elé állította. Miként Erdélyi rámutat, a korszak vallásos mentalitásának fontos tényezője, hogy fokozódott az egyházi intézmények feletti társadalmi befolyás, a hitbéli és egyházzal kapcsolatos kérdésekben nőtt a laikusok öntudatosodása, bővültek választási lehetőségeik és normaképző erejük.²²

A vallásváltásnak Szűcs Jenő, majd Szakály Ferenc óta napi renden lévő, Erdélyi által is sokat tárgyalt aspektusa az obszerváns szerzetesség, illetve a ferences lelkiség és a reformáció genezise közötti lehetséges kapcsolatok kérdésköre, melynek újabbban egy francia történész, Marie-Madlaine de Cevins szentelt önálló monográfiát.²³ Szakály Ferenc a ferencesekből lett protestáns prédikátorok életútjait vizsgálva, a mezővárosi parasztpolgári kibocsátó közegben találta meg a kapcsolat magyarázatát. Az utóbbi időben azonban hipotézisét több kihívás érte. A ferencesek katolikus hitvédő szerepével F. Romhányi Beatrix foglalkozott, kitüntetett szerepüket a reformáció folyamatában Szabó András kérdőjelezte meg. Őze Sándor pedig a ferences rend déli-délkeleti irányú misszióját és az ebből az irányból érkező török támadást tekintette a problémakör kiindulópontjának.²⁴ Szerinte a korai reformátor életrajzokban a ferences kolostorokat is magukba foglaló déli végvárok tűnnek fel, a reformátorok ugyanis azokról a lakóhelyekről jöttek, amelyek ki voltak téve a török veszélynek. Hasonlóképpen a török okozta sokkhatással és az arra adott válaszokkal magyarázta Őze a határnépesség felekezetváltását is. Véleménye szerint a végvári katonaság 16. századi tömeges áttérése egy életvitelbeli sajátossággal magyarázható, mégpedig azzal, hogy a kálvini tanítás a predestinációról, a kiválasztottságról és üdvözülésről megszüntette azokat a szorongásokat, amelyeket a katolikus tanítás táplált a gyónás és utolsókenet nélküli halállal kapcsolatosan.

A késő középkor és a kora újkor első időszakának vallásos gondolkodása közötti folytonosságot igyekszik érzékeltetni a felső-magyarországi városok viszonyait vizsgálva Fata Márta is. Munkája egyben a letisztult hitvallásokban összefoglalt tantételekre, rítusokra alapuló felekezetek kiformálódását, illetve a felekezeti homogenitás megteremtéséért folytatott küzdelmet vizsgáló, német kutatók által kidolgozott nagyhatású elmélet, a konfesszionalizációs paradigma hazai adaptálásának első kísérletei közé tartozik.²⁵ Az elmélet érvényességét a városi reformáció kontextusában,

²² Erdélyi 2005. Könyvéről tanulmányának felérő ismertetést ad Csepregi Zoltán. Csepregi 2006: 162–167.

²³ de Cevins 2008. A monográfiáról Molnár Antal írt tudománytörténeti kontextust is érintő alapos kritikát Molnár 2008: 216–224.

²⁴ Szakály 1995; F. Romhányi 2009: 142–153; Szabó 2009: 224–231; Őze 2006.

²⁵ Fata 2000.

Bártfa példáján újabban Guitman Barna vizsgálta.²⁶ Szintén a konfesszionizáció elméleti keretezését használta Tózsza Rigó Attila, aki *Kegyesség és hitújítás* című tanulmányában a reformáció megjelenésének első nyomait kereste a 16. század közepi pozsonyi végrendeletekben, azt vizsgálva, hogy a reformáció tanításai milyen hatással voltak a kegyes adományok háttérében álló vallásos gondolkodásra, tágabb kontextusban a hitújítás miként alakította a közösségek kollektív mentalitását.²⁷ A régi és a kialakuló új hagyomány párhuzamos együttélésére Sebők Marcell mutatott példákat a szepességi városok vallásváltásának folyamatszerűségét megrajzoló tanulmányában. Megállapítása szerint a váltás a vallásgyakorlatban és az oktatásban hamarabb, a hétköznapi gyakorlatban (liturgiák, szentségek tisztelete, temetések, gyónások terén) azonban jóval lassabban ment végbe.²⁸

A konfesszionizációs elmélet érvényességét, illetve korlátait a régióban, részben magyar anyagon vizsgáló legfontosabb munkák sorában érdemes kiemelni a Joachim Bahlcke által 1999-ben és a Volker Leppin által 2005-ben szerkesztett konferenciák köteteit, melyekben a nyugati olvasóközönség számára is utolérhetően, fontos tanulmányok jelentek meg a magyarországi és erdélyi felekezeti képződés és felekezeti kultúrák kialakulásának témakörében. Ugyancsak itt kell megemlíteni Graeme Murdocknak a 16–17. századi Kárpát-medencei kálvinizmust európai összefüggésrendszerbe helyező, a konfesszionizáció problematikáját is érintő korszerű monográfiáját, amelynek fő erénye, hogy a magyar reformátusság helyét a *nemzetközi kálvinizmus* világán belül mutatja meg és a vallási mentalitás alakulásának olyan kurrens kérdéseit is tárgyalja, mint az iskoláztatás, katekizáció, egyházfegyelem szerepe.²⁹

KORA ÚJKORI KÖZÖSSÉGI IDENTITÁSOK ÉS A FELEKEZETISÉG KAPCSOLATA

A történeti és történeti néprajzi megközelítések mellett igen gazdag és szerteágazó kutatási hagyományt képvisel a reformációkori, illetve tágabban a régi magyar irodalmi vallásos szövegkorpusz irodalomtörténeti vizsgálata. A magyarországi és határon túli műhelyekben zajló elsősorban irodalomelméleti és művelődéstörténeti fókuszú kutatások összehangolásában és eredményeik megismertetésében fontos szerepet játszik a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, az MTA Reneszánsz- és Barokk Kutatócsoportja (ReBaKucs), illetve a Debreceni Egyetem Bitskey István vezetése alatt működő Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelye.

²⁶ Guitman 2009: 252–262.

²⁷ Tózsza Rigó 2006: 113–159.

²⁸ Sebők 2009: 267–280.

²⁹ Bahlcke 1999; Leppin 2005; Murdock 2000.

A korszak bőséges vallásos irodalmi kiadványai, benne a protestáns irodalmi műfajok közötti eligazodást segítő alapvető kézikönyv Heltai János magisztrális értekezése, mely a 17. század első felének kiadványstruktúráját, illetve ezek mind mennyiségi, mind tartalmi szempontból leggazdagabb műfajcsoportját, az egyházhoz és vallásgyakorláshoz kapcsolódó irodalmi műfajokat tekinti át. Vizsgálatának fontos szempontja, hogy az egyes műveket milyen társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági, lelki igény kielégítésére szánták, létrejöttük a társadalom mely intézményrendszeréhez köthető. Számunkra különösen lényegesek a vallás közösségi és egyéni gyakorlatát szolgáló műfajokra, a hitterjesztés, hitvédelem, vallási önmeghatározás műfajaira, az ágendákra, lelkészi kézikönyvekre, egyházkormányzatra, illetve a vallásos olvasmányokra vonatkozó értékes észrevételei.³⁰ A korszakkal foglalkozó kutatásoknak hasonlóképpen nélkülözhetetlen segédkönyve Bartók Istvánnak a közel húsz éves retorikatörténeti kutatásait összefoglaló monográfiája, melynek legterjedelmesebb része a protestantizmushoz kötődő retorikai rendszereket, az azokban kifejeződő világnézeti és antropológiai modelleket és a legmeghatározóbb műfajok, az imádság és prédikáció korabeli elméleti irodalmára gyakorolt hatásukat tekinti át. Ezeket vizsgálva Bartók fontos megállapításokat tesz a 17. századi protestáns lelkiiséget és konfesszionális meghatározó puritanizmus antropológiai modelljéről, az imádkozó spiritualitásról, annak liturgikus jellemzőiről, hitéleti specifikumairól, a prédikációs eljárásokat a befogadó közönség műveltségéhez igazító prédikációs elvekről.³¹

A néprajzi kutatások szempontjából különösen figyelemreméltó, hogy míg korábban jellemzően a retorikatörténet, homiletika, műfaj történet, tipológiai kutatások szempontrendszerében dominált a protestáns egyházi források irodalomtörténeti vizsgálatában, újabban az irodalomtörténeti kutatásokban is nyomomonkövethető szemléletváltás eredményeképpen a kommunikációelméleti, mentalitástörténeti, antropológiai szempontok következetes érvényesítésének lehetünk tanúi. Ez egyszerre jelent módszertani szemléletváltást, illetve azt, hogy az egyházi források korábban kevésbé vizsgált műfajaira terelődött a figyelem. Az utóbbi fél évszázad hazai és nemzetközi kutatási eredményei különösen a kora újkor irodalmi műveltségében meghatározó, sokszorosan megújuló műfaj, a prédikáció kutatás esetében hoztak fellendülést; tudatosítva, hogy a protestantizmus erőteljes térnyerése olyan kommunikációs tereket, szándékokat és módszereket állandósított, amelyek a tartós fennmaradását és sokszori megújulását biztosították egészen a 18. századig. Az eltérő szempontokat érvényesítő megközelítések révén egyaránt figyelemreméltó kutatási eredmények születtek a vizsgált szövegeknek a közvélemény formálásban betöltött szerepei, a hallgatókra, olvasókra gyakorolt mentalitástörténeti hatásai, valamint a kora újkori vallásos magatartásformák, illetve közösségértelmezések feltárásában.

³⁰ Heltai 2004.

³¹ Bartók 1998.

A protestáns vallásos műfajok, benne a prédikációkutatás komoly hagyományokra visszanyúló témaköre a kora újkori közösségi identitások összetett problematikája, a felekezeti és nemzeti önazonosságtudat szerteágazó és bonyolult kapcsolatrendszerének vizsgálata. A korai nemzettudat és felekezeti identitások alakulásának és összefüggéseinek vizsgálatában fontos területet jelent a közelmúltban fennedült történeti toposzkutatás. A témakörünket érintő feldolgozások azt a problémakört járják körbe, hogy miként alakult ki és formálódott a Magyarország sorsát értelmező toposzrendszer, mennyiben befolyásolták ezek a kollektív emlékezeti szövegformulák a magyarság önszemléletének alakulását, konfesszionális, etnikai vagy éppen regionális elemekből építkező identitástudatának formálódását. Mivel a korszak irodalmi műveltségét alapvetően a reneszánsz és a reformáció hagyományrendszerei formálták, a retorikai alakzatok jelentős része is ezek meghatározottságában alakult ki. A világtörténelem folyamatát apokaliptikus-eszkatologikus összefüggésbe helyező, bibliai alapú, wittenbergi gyökerű protestáns történelemszemlélet 16. századi magyarországi realizációját Óze Sándor kismonográfiája dolgozta fel, bemutattva, hogy a magyar reformáció prédikációs hagyományában hogyan vált toposzá és kapott közösségi sorsértelmező funkciót a bibliai alapú zsidó–magyar sorspárhuzam.³² Az apokaliptikus történelemszemlélet protestáns irodalmi hagyományaival, annak gyökereivel és továbbélésével újabban Ács Pál foglalkozott.³³ Imre Mihály a *Magyarország panasza* című nagylélegzetvételű szintézisében a *Querela Hungariae* toposz eszme- és formatörténeti előzményeit tárta fel, végigkövetve, hogy a korszak irodalmi tudatában gazdag panaszformularendszer miként került a magyarság sorsfestő kommunikációjának előterébe. Imre rámutat, hogy a wittenbergi történelemszemléletből építkező toposz, felekezeti határokat átlépve, meghatározó identitásképző elemévé vált a nemzeti önszemléletnek, hatástörténetét évszázadok távlatában vizsgálhatjuk, máig ható érvényét pedig Kölcsey Himnuszában nyerte el.³⁴ A zsidó–magyar sorspárhuzam református prédikációs hagyományban végbement 17. századi alakulását, fejlődéstörténetét Győri L. János foglalta össze. A sorspárhuzam korabeli európai összefüggésrendszerét, a magyar modellhez hasonló biblikus mitizáció és apokaliptikus történelemfelfogás európai kálvinista párhuzamait Graeme Murdock vázolta fel. Győri L. János egy másik tanulmányában pedig azt vizsgálta, hogy hogyan alakult a 16–17. századi sajátos protestáns mártíriumértelmezés a protestáns prédikátorok exemplumhasználatában. Ugyancsak a magyar protestáns mártírológia kezdeteit kereste Ács Pál a Makkabeusokról szóló három magyar bibliai históriában.³⁵ Több tanulmány foglalkozik a felekezeti és regionális identitás-

³² Óze 1991.

³³ Ács 2001: 150–164.

³⁴ Imre 1995.

³⁵ Győri 2000a: 29–52. Murdock 2004; Murdock munkájának bemutatásához lásd Fazakas 2006: 142–152; Győri 2000b: 51–71; Ács 2001: 165–185.

formákhoz kötődő korai nemzetfogalom egy-egy prédikátor életművében megragadható megnyilvánulásaival.³⁶ A nemzetsors toposzok alakulásáról, az assmanni kulturális emlékezet koncepcióját adaptálva, Bitskey írt fontos áttekintést, kihangsúlyozva azok kezdetben erősen felekezeti jellegét. Mindezen kutatások arra világítanak rá, hogy a reformáció korából, illetve a 17. század felekezetiiségének kulturális tradíciójából olyan történetértelmezési konstrukciók, diskurzusok eredeztethetők, amelyek évszázadokra beivódtak a közgondolkodásba, felekezeti határokat átlépve, hosszú időn át meghatározták a történelemtől való beszédmódot, alakították a nemzeti és felekezeti önszemléletet, jellegzetes magatartásformák kialakulásának eredői voltak, és egyben jelentősen hozzájárultak a magyar református identitás történeti aspektusainak formálódásához.³⁷

A felekezeti és nemzeti identitásképződés összefüggéseinek további elemzési lehetőségeire mutat példát, széles nemzetközi kutatástörténeti kontextusba ágyazott doktori disszertációjában Fazakas Gergely Tamás, egy irodalmi műfajra, az eddig kevésbé kiaknázott református imaszövegekre fókuszálva, azt vizsgálva, hogy az imádságok milyen közösség értelmezési lehetőségeket jelöltek ki az olvasók számára. Miként Fazakas rámutat, műfaji sajátosságaiból fakadóan az imádságoskönyvek különösen becses források, hiszen széles közönség, főképp laikusok számára íródtak, azzal a céllal, hogy a lehető legtöbb olvasni tudó embert elérjék, s a templomi liturgiai alkalmak mellett magán, illetve kisközösségi használatra is szánták. Az olvasó által újramondandó és mintaként szolgáló, első személyben íródott imák megkönynyítették a szolidaritás kifejezését és átélését, a befogadó tehát egy, a szövegek által megteremtett, s immár általa is elképzelt közösség tagjává válhatott.³⁸

A felekezeti kultúrák kialakulásának sokszínű mintázatát mutató közép-európai gyakorlat sajátosságait, a térség kora újkori vallási irodalmának szerteágazó nyelvi, felekezeti és kulturális kötődéseit vizsgálja esettanulmányokon keresztül a két román és egy angol történész, Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta and Graeme Murdock által szerkesztett *Confessional Identity in East-Central Europe* című 2002-ben megjelent tanulmánykötet. Központi kérdésfelvetése, hogy a vallásos tanítások milyen csatornákon, kommunikációs eszközökön keresztül terjedtek a javarészt írástudatlan társadalmakban. A kötet tanulmányai és a szerkesztők által közösen jegyzett bevezető tanulmány kiemelten vizsgálja az élő és helyi nyelv alkalmazásának szerepét a vallási tartalmak közvetítésében. Különös hangsúllyal esik szó a memória, az oralitás, a közös szövegmegértés fontosságáról, valamint az áttért közösségek vallásos nevelését szolgáló anyanyelvi katekizmusok szerepéről és hatékonyságának kérdéseiről a sze-

³⁶ Így pl. Őze Sándor egy sajátos műfajt, a 16–17. századi hadiprédikációkat, Győri L. János Nagyari Józsefnek, Luffy Katalin a magyar puritanizmus meghatározó alakjának, Medgyesi Pálnak, Petrőczy Éva pedig általában a 17. századi puritán szerzőknek a prédikációit elemezte e szempontrendszer szerint. Őze 2006: 103–125; Győri 2002: 13–40; Luffy 2005: 35–74; Petrőczy 2004: 473–486.

³⁷ Bitskey 2005: 13–34.

³⁸ Fazakas 2008c; illetve Fazakas 2008b: 190–214.

mélyes és közösségi felekezeti identitás alakításában.³⁹ A felekezetformálódás korlátait, a kora újkori felekezeti identitások problematikáját veti fel Péter Katalin *A felekezetek felett álló Magyarország a reformáció után* című írásában, három jellegzetes metszetben vizsgálva a felekezeti elkülönülés kérdéskörét. Megállapítása szerint az egyházak által kínált családfői szerepmintákról, az úrvacsoravétel módjairól és a gyülekezeti éneklés gyakorlatáról fennmaradt korabeli források azt mutatják, hogy egyik területet sem tekintették az egyes felekezetek megkülönböztető ismervének. Mind-ebből Péter arra következtet, hogy a konfesszionizálódás későn, az élet bizonyos területein egyáltalán nem következett be.⁴⁰ Péter Katalin álláspontját osztja Tóth Zsombor is, aki a hitviták szerepét vizsgálta a vallásosság, illetve a koraújkori felekezeti identitások összetett problémakörének kontextusában. Tóth amellett érvel, hogy többnyire nem állapítható meg, hogy a felekezeti vállalkozás vagy az áttérés a változó dogmatikai argumentáció interiorizációjából fakadna, szerinte a vallásváltások sokkal inkább közösségi és egyéni érdekekkel, életmóddal, túlélési stratégiákkal vagy a választás hiányával függtek össze. A történeti antropológiai irodalomban és a vallási néprajzi kutatásokban egyaránt jól tájékozott szerző egyfelől történeti néprajzi kutatásokból származó kora újkori adatokat idéz annak alátámasztására, hogy a felekezeti identitás nem minden esetben volt identitást adó, tanbelileg reflektált, és szakralitással bíró. Másfelől recens néprajzi kutatások eredményeire hivatkozva érvel amellett, hogy közösség és felekezeti viszonyban szem előtt kell tartani, hogy amennyiben a tanbeli újítások, a közösség belső erkölcsi rendjének, szokásjogának, elmentmondtak, a közösség nem minden esetben követte a változásokat, gyakran szívesen kitartott szokásai mellett.⁴¹

A REFORMÁCIÓ MŰVELŐDÉSI PROGRAMJA: ANYANYELVŰSÉG, ISKOLÁK

A közösségi identitások témaköréhez szorosan kötődik a reformáció kulturális modelljének, az anyanyelvűség programjának, ezen belül a nemzeti nyelvű bibliafordítások szerepének értelmezése körüli diskurzus. A különböző módszertani, kutatási szemléletet követő kutatók között lényegi konszenzus mutatkozik annak megítélésében, hogy a reformáció legnagyobb szellemi teljesítménye a teljes magyar nyelvű bibliafordítás, a Vizsolyi Biblia megjelentetése volt, amely máig ható érvénynyel fektette le a magyar nyelv normáit, és vált évszázadokra közösségformáló tényezővé. Újabban erről Szathmári István és A. Molnár Ferenc értekezett.⁴² Ugyanakkor hatástörténetének értékelésében jelentős hangsúlyeltolódások mutatkoznak.

³⁹ Crăciun–Ghitta–Murdock 2002; különösen Murdock 2002: 81–98.

⁴⁰ Péter 1999: 9–25.

⁴¹ Tóth 2005: 175–198. Megállapításaiban Szőcsné Gazda Enikő és Nagy Olga adataira támaszkodik.

⁴² Szathmári 1990: 184–202; A. Molnár 1999.

Péter Katalin élénk visszhangot kiváltó 1985-ben megjelent írásában a nemzeti közírodalomban zajló vitákat továbbgondolva és a hazai viszonyokra adaptálva a protestantizmusnak a Biblia olvasatás útján gyakorolt művelődéstörténeti hatásáról szóló, régóta meggyökeresedett alaptételt kérdőjelezte meg. Állítása szerint a hazai protestánsok megőrizték ugyan a bibliaolvasás mindenkinek szóló erasmusi programját, de nem hajtották azt végre.⁴³ Péter cikke nyomán kibontakozott széleskörű és termékeny vita írásai a Teológiai Szemle 1985. évfolyamában jelentek meg. A kérdés, hogy a bibliaolvasás programja a hazai gyakorlatban milyen mélységben valósult meg a társadalom széles rétegeit tekintve, máig nyitott, megválaszolását a kedvezőtlen forrásadottságok sem segítik. További olvasástörténeti, könyvtörténeti, nyomdatörténeti, iskolatörténeti kutatások szükségesek annak megválaszolására, mennyire kötődött a bibliaismeret az írásbeliséghez, illetve mekkora volt a bibliai műveltség terjesztésében a szóbeliség (nyilvános közösségi istentisztelet, igehirdetés, katekézis, bibliaiskola) szerepe. A vitához a kérdést tovább árnyaló szempontokkal a Vizsolyi Biblia kiadásának évfordulójára kiadott tanulmánykötetben Czeglédy Sándor és Szigeti Jenő járult hozzá, újabban pedig *Biblia és olvasás* című írásában Gáborjáni Szabó Botond elevenítette fel a Péter Katalin cikkét övező disputát.⁴⁴ Fontos részeredményeket tartalmaz Dienes Dénes tanulmánya, aki a bibliaolvasás protestáns gyakorlatának különböző forrásokban fellelhető 17. századi példáit gyűjtötte csokorba.⁴⁵ A bibliaolvasás kora újkori történetéhez nélkülözhetetlen adalékokat kaphatunk a könyvtártörténeti kutatások eredményeiből, ezek közül református szempontból Heltai János, valamint Monok István tanulmányaira érdemes különösen figyelni.⁴⁶

A reformáció és az anyanyelvűség szerepét a nemzeti közösség képzetének kialakulása szempontjából újragondoló, recens angolszász történeti, antropológiai kutatási tendenciákról és azok hazai recepciók lehetőségéről Fazakas Gergely Tamás adott hasznos áttekintést, bemutatva a nemzetfogalom Gellner-Anderson-Hobsbawm nevével fémjelzett koncepcióját ért kihívásokat. Ezek az irányzatok amellet érvelnek, hogy a nemzetben való gondolkodás története a kora újkorban kezdődik, s erőteljesen függ a bibliai nyelvet interiorizáló (nagyobbrészt protestáns) vallásosságtól, illetve ezzel összefüggésben az anyanyelvű irodalom, sőt az anyanyelvű szóbeli kultúra, pl. liturgia elterjedéséről, melynek révén az anyanyelvű Biblia az egyes nemzetek mint elképzelt közösségek „elsődleges szövegkönyvévé” vált.⁴⁷

Reformáció és nyelv viszonyát, a reformáció egyéni és közösségi nyelvi megnyilatkozásait elemzi a hazai reformációkutatásban merőben új szemléletet és módszer-

⁴³ Péter 1985: 1006–1028.

⁴⁴ Czeglédy 1990: 137–153; Szigeti 1990: 310–320; Gáborjáni Szabó 2008: 57–72.

⁴⁵ Dienes 2006: 31–42.

⁴⁶ Heltai 1990: 171–183; Monok 2006; Monok 2009: 42–46.

⁴⁷ Fazakas 2008c.

tani megközelítéseket alkalmazó Csepregi Zoltán is, aki a reformációt mint nyelvi eseményt vizsgálja. Eredményei közül számunkra különösen fontosak a nyelvhasználat és felekezeti identitás összefüggéseit vizsgáló megállapításai. Csepregi a reformátorok nyelvhasználatának elemzésével feltérképezte a reformáció korának felekezeti elkülönítést szolgáló sajátos nyelvi formuláit, rámutatva, hogy a reformáció mint úgynevezett evangéliumi mozgalom új egyházi nyelvet teremtett, kifejlesztette a maga zsargonját, nyelvi formuláinak használata identifikációs eszközként is szolgált.⁴⁸

Az anyanyelvűség programja mellett meghatározó műveltségkövetítő szerepet játszott a protestáns iskolaprogram, amely nagyhírű kollégiumok és vonzáskörzetükben kiterjedt iskolahálózat kiépülését eredményezte. Kutatásuk műveltségkövetítő szerepük miatt különösen is fontos a néprajztudomány számára, hiszen a kollégiumok és azok tananyaga a református partikularendszeren keresztül közvetlen hatással volt a helyi iskolákra. A korszakra vonatkozó református iskolatörténeti alap kutatásokról és forráskiadásokról részletes, tételes áttekintést ad Baráth Béla Levente és Szabadi István.⁴⁹ A Debreceni Református Kollégium történetét Rácz István dolgozta fel, aki egyben tanulságos forrásgyűjteményt is közölt a „debreceni deákok” hétköznapijairól. A debreceni kollégiumhoz tartozó hajdúszoboszlói partikuláris iskola tisztségviselőire és javadalmazásukra vonatkozó adatokat Molnár Ambrus gyűjtötte össze.⁵⁰ A Pápai Református Kollégium történetében Köblös József és Hudi József legújabb kutatásai segítenek eligazodni.⁵¹ A sárospataki kollégium és a felső-magyarországi partikulák és tanítók történetét elsősorban Dienes Dénes, Hörcsik Richárd és Ugrai János⁵² munkái alapján ismerhetjük meg. Erdélyi viszonylatban a kollégiumok és a peregrináció terén Szabó Miklós és Tonk Sándor⁵³, továbbá a református kollégiumok diáknévsorainak kiadásában Albert Dávid, Ósz Sándor Előd és Bura László végeztek alapvető forrásfeltáró munkát, míg Sebestyén Károly az 1780–1848 közötti erdélyi református népoktatására vonatkozó több éves, egyházi levéltárakban végzett kutatási eredményeit összegezte kismonográfiájában. Sebestyén behatóan foglalkozott a tanítók származásával, képzettségével, életútjával, életmódjával, tanítási módszereivel, az iskolalátogatás mikéntjével. Meggyőző adatokkal bizonyítja, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben az erdélyi református falvak, illetve közösségek többsége állandó tanítót igényelt, és többnyire kapott is. Így a tanítóság a 18. század második felében különült el a lelkipásztori munkától. Ez a jelenség nem egy helyen okozott feszültséget, mert a partikuláris iskolák

⁴⁸ Csepregi 2007: 391–406; Csepregi 2010.

⁴⁹ Baráth–Szabadi 1999: 16–17, 29–30.

⁵⁰ Rácz 1995; Rácz 1997; Molnár 1996a: 167–189.

⁵¹ Köblös 2006; Köblös–Kránitz–Hudi 2009.

⁵² Hörcsik 1998; Dienes 2000; Ugrai 2004; Ugrai 2007.

⁵³ Tonk 1994; Szabó–Tonk 1992.

megszűnésével járt.⁵⁴ A falusi iskolákra, tanítókra irányuló lokális vizsgálatok sorából a fiatalabb kutatói generációt képviselő Tóth Levente a 17–18. századi udvarhelyszéki bíraskodási jegyzőkönyvekben megjelenő, tanítókra vonatkozó adatokat gyűjtötte csokorba, Albert Dávid pedig javadalmazásukat vizsgálta.⁵⁵ Oláh Róbert tanulmányos írásában a beregi tanítók olvasmánylistáit elemezte művelődés- és kegyességtörténeti szempontok alapján.⁵⁶ A leányoktatás 17. századi kezdeteire vonatkozó adatokat Misák Marianna dolgozta fel.⁵⁷

KEGYESSÉGI IRÁNYZATOK A KORAÚJKORBAN

A nyelv- identitás- felekezeti önazonosság komplex kutatási témakörével szorosan összefügg a kora újkori vizsgálatok egy másik jelentős szegmense, az egyéni és közösségi kegyesség jellemző vonásainak, a korszak vallásos gondolkodását meghatározó sajátosságoknak kérdéskörére reflektáló kegyességtörténeti, lelkiiségtörténeti vizsgálatok köre, mely szintén számos kapcsolódási pontot jelent a néprajzi-antropológiai kutatásokkal. A területet érintő kutatásokban segítenek eligazodni a PPTE BTK Lelkiiségtörténeti Műhelye által kiadott, protestáns témákat is rendre érintő konferenciakötetek, főképp a kegyességtörténet kutatástörténetét feldolgozó első tanulmánykötet.⁵⁸

Református szempontból tekintve a vizsgált korszakot, az utóbbi évtizedek kutatásában igen nagy teret kapott a hazai szakirodalomban puritanizmus néven ismert eszme- és kegyességtörténeti áramlat. A puritanizmuskutatás előtt álló feladatokat és kutatási perspektívákat Balogh Judit foglalta össze.⁵⁹ Öröndetesen szaporodnak a kutatást is elősegítő alapvető szövegkiadások, a Károli Gáspár Református Egyetemen pedig interdiszciplináris igényű puritanizmus kutatóintézet szerveződött Petróczy Éva vezetésével, aki immár hat tanulmánykötetben adta közre a puritanizmusról szóló írásait.

A magyar puritanizmus meghatározó jelentőségű alakja, Medgyesi Pál munkásságáról a közelmúltban két figyelemreméltó tanulmánykötet is napvilágot látott. Petróczy Éva „*Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója*” címet viselő, változatos tematikájú tanulmánykötete mellett a *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról* c. konferenciakötetet érdemes megemlíteni, melyben kulturális, társadalmi, eszme-, mentalitás-, illetve egyháztörténeti és teológiai következtetések egyaránt olvas-

⁵⁴ Sebestyén 1995.

⁵⁵ Tóth 2006: 6–23; Albert 2006: 24–32.

⁵⁶ Oláh 2009.

⁵⁷ Misák 2001.

⁵⁸ Szelestei 2008.

⁵⁹ Balogh 1999: 47–56.

hatók.⁶⁰ A későbbiekben népkönyvvé lett kegyességi sikerkönyv, a *Praxis pietatis* magyarországi recepciójával Győri L. János foglalkozott, liturgiátörténeti hatását Fekete Csaba vizsgálta, az 1643. évi kiadásán szereplő imádkozó alakok ikonográfiai – imádságtörténeti összefüggéseit Fazakas Gergely Tamás elemezte.⁶¹

A református kegyességtörténeti vizsgálatok sorában a népi kultúra alakulása szempontjából is lényeges meglátásokat tartalmaz Csorba Dávid két interdiszciplináris igényű tanulmánykötete. Munkáiban a 17. század második felének prédikációirodalmát tárgyalja tág mentalitás- és művelődéstörténeti kontextusban, a debreceni hitélet vonatkozásában, néprajzi ismeretanyag bevonásával. Vizsgálja a korszak református történelemszemléletét, vallási világgképét, református kegyességi formáit, a magyar protestáns prédikátori réteg és a prédikátori beszédmódok szerepét a kora újkori felekezeti küzdelmek időszakában és a felekezeti identitás alakításában. A puritanizmus fogalom teológiai-eszmetörténeti jelentéstartamának bővülése miatt a korszak kegyességi írásaira és egyházi törekvéseire a református pietizmus kategóriáját javasolja. Figyelemreméltó fejezet foglalkozik Debrecen város szimbólumhasználatával, melyet alapvetően a prédikátorok által megteremtett 17. századi református beszédmód heraldikai jegyeként értelmez.⁶²

Tóth Zsombor a történeti antropológia eszköztárát kamatoztató, alapos módszertani megfontolásokat felvető monográfiájában Bethlen Miklós önéletírását elemzi és értelmezi a puritán irodalom világértelmezési, mentalitásbeli, erkölcsi, identitásképző mintáinak kontextusában, érzékeltetve, hogy a korabeli kegyességi irodalom, mennyire meghatározta és alakította egy protestáns főúr vallásos reprezentációját. A szerző felvetése szerint a kegyesség gyakorlásának antropológiai alapokon szerveződő megértése elvezethet olyan jelenségek vizsgálatához, mint a felekezeti identitásképző szerepe, a népi és elit, a képzett és naiv vallásosság, illetve a szóbeliség és az írásbeliség felől működtetett kegyesség különbségei. Cserei Mihályról szóló esettanulmányában pedig az egyéni identitás megformálása és a felekezeti identitásmintákhoz való igazodás közötti szoros kapcsolat megragadására mutat példát.⁶³

A korabeli református vallás- és kegyességgyakorlatra vonatkozó források elemzésének vallásszociológiai szempontú lehetőségeire Molnár Attila Károly figyelt fel, aki Max Weber tézisének, a protestáns etika magyarországi érvényességének vizsgálata során jutott el a kora újkori református népi vallásosság kutatásának problémáihoz. Molnár Weber kritikájának minket is közelebből érintő pontja szerint a német társadalomtudós hajlamos volt arra, hogy a „vallásos elit”, művei alapján adjon képet egy szélesebb közösség vallásosságáról. Azonban, csupán bizonyos népi vallási

⁶⁰ Petrőczy 2007; Fazakas–Győri 2008.

⁶¹ Győri 2002b: 38–51; Fekete 2007: 5–25; Fazakas 2008a: 95–147.

⁶² Csorba 2008; Csorba 2011.

⁶³ Tóth 2007; Tóth 2008: 44–71.

mozgalmak, szekták esetében tételezhetjük fel, hogy a laikusok vallásossága megközelíti a vallási vezetőikét. Ezért a hétköznapi vallásosságnak, a vallás intenzitásának, mindennapi életre gyakorolt hatásának kutatásához a „virtuózok” vizsgálata mellett más forrásokhoz kell fordulni, mivel a korabeli társadalom zömét kitevő paraszti, jobbágyi népesség vallásosságáról csupán közvetett forrásokból, például, a Molnár által is forgatott, vizitációs jegyzőkönyvekből szerezhetünk információkat.⁶⁴

A puritán kegyességi gyakorlatnak a népi kultúrában való továbbéléséről, az egyház hivatalos istentiszteleti élete mellett jól körülhatárolható puritán gyökerű laikus kisközösségi kegyességi formákról Molnár Ambrus és Szigeti Jenő alapvető írásaiból tájékozódhatunk elsősorban. A puritán kegyességi irodalomnak a népi vallásosságra gyakorolt hatásáról szóló ismereteket újabban Szigeti Jenő foglalta össze.⁶⁵ A 18. század első felében keletkezett tiszadobi vallásos kisközösség történetének részletes feldolgozásával, protestáns ébredési megújulási mozgalomként való újraértelmezésével Fazekas Csaba járult hozzá a parasztecclésiólák történetének vizsgálatához.⁶⁶

A 18. század reformátusság vallásos életének világába kalauzol Dienes Dénes kötete is, aki célkitűzése szerint az egyéni vallásos gondolkodás és a református személyes kegyesség jellemző vonásait vizsgálja a Türelmi Rendelet (1781) előtti évtizedekben. Munkájának fő kérdése, hogy milyen sajátosságokban fejeződött ki a vallásos gondolkodásban és a gyakorlati kegyességben a korszak református teológiája. Dienes önálló fejezetekben foglalja össze az egyéni kegyesség vizsgálatának fontos, de korábban elhanyagolt forráscsoportjai közül az áhítatos könyvekben fellelhető, személyes természetű feljegyzések, a földi lét végső határán született végrendeletek, valamint a kéziratos imakönyvek elemzésének eredményeit.⁶⁷ Szűcs Zoltán Gábor halottbúcsúztató szövegeket elemző tanulmányában pedig arra tett kísérletet, hogy számba vegye azokat a nyelvi konvenciókat, vallási, erkölcsi, politikai normákat és társas praxisokat, amelyek között egy 18. századi református köznemes ott-hon érezhette magát.⁶⁸

Míg a prédikációk a közösségi hitélet gyakorlásának alapvető műfaji keretezését adták, addig a tágabban használati, vagy kegyességi irodalomba sorolt sokszínű szövegtípusok (meditációk, imádságok, elmélkedések, lelkiolvasmányok) a hit közösségi átélésén és kifejezésén túl elsősorban az egyéni hitélet elmélyítését szolgálták. A 17. század második felének református imádságos könyveit, elsősorban a panaszos könyörgéseket vizsgálta már hivatkozott doktori értekezésében Fazakas Gergely Tamás. Az imádság egy sajátos formájával, a könyörgésekkel foglalkozik Gyulai Éva cikke is, aki két 17. századi, kéziratban fennmaradt közösségi református könyör-

⁶⁴ Molnár A. K. 1994.

⁶⁵ Molnár 1986; Szigeti 2000: 334–347.

⁶⁶ Fazekas 1999: 120–144.

⁶⁷ Dienes 2002.

⁶⁸ Szűcs 2010: 48–71.

gést, a rimaszombati szabó céh és váradi kollégium közös imádságát mutatta be. A 18. század első felének protestáns imádságirodalmát Szigeti Jenő tekintette át több tanulmányban. Szigeti az imádságirodalom igazi virágzását a 18. század első felére teszi, ami véleménye szerint szoros összefüggésben állt a nyilvános protestáns vallásgyakorlat korlátozásával és a puritán hatásra kialakult házi istentiszteletek rendszerének elterjedésével.⁶⁹ A 19. századi nyomtatott református imádságoskönyveknek mint mentalitástörténeti forrásoknak elemzési lehetőségeivel Juliane Brandt foglalkozott, arra keresve a választ, hogy a gazdag és feltérképezetlen forrásanyag mit árul el a korabeli magyar reformátusok kollektív világképéről. Brandt ebből a szempontból vette számba az imakönyvek műfaji sajátosságait, a bennük megjelenő témákat, problémaköröket. Paraszti használatban lévő, feltehetően több forrásból másolt kéziratos ima- és énekfüzet tartalmi elemzésére Barna Gábor mutatott példát.⁷⁰

VALLÁSOS VILÁGKÉP – PROTESTÁNS DÉMONOLÓGIA

A 17–18. század politikai, vallási, szociális krízishelyzeteinek sajátos jelensége volt, a magyarországi környezetben is jelentkező protestáns látomásirodalom. A ’80-as évektől újra megélénkült magyar látomásszöveg-feltárásban és -kutatásban alapvetőek Molnár Ambrus és Szigeti Jenő forrásközlései, tanulmányai. Ezek első összefoglalását *A református népi látomásirodalom a XVIII. században* című 1988-ban megjelent munkájukban adták. Korábbi kutatásaikra támaszkodva Szigeti Jenő azóta önálló tanulmányt szentelt Gál József 18. századi, valamint Török Susa 19. század eleji látomása ismertetésének. Az ő gondozásában és bevezető tanulmányával jelentek meg a „Protestáns népi látomások a XVIII. századból” c. tervezett sorozat első köteteként *Schulz György és Szentpéteri Juhász János látomásszövegei*. Órás András látomását Voigt Vilmos elemezte, szintén ő tekintette át a 16–17. századi protestáns látomásszövegek középkori előzményeit.⁷¹

A kora újkori falusi és városi közösségek vallásos mentalitásának, kultúrájának normát adó egyházi források vizsgálatát a fellendülő boszorkányper kutatások is jelentős mértékben ösztönözték. Kristóf Ildikó a 16–18. századi debreceni boszorkányperek egyházi-teológiai hátterét vizsgálva elemezte a református törvénykönyvekből és a debreceni prédikációs irodalomból kibontható boszorkány- és ördöggép alakulását, a népi boszorkányságot a kora újkorban felülrétegző egyházi démonológia eszméit, külföldi szellemi gyökereit. Klaniczay Gábor Bornemissza Péter

⁶⁹ Fazakas 2008c; Gyulai 2006: 68–86; Szigeti 2002a: 81–100.

⁷⁰ Brandt 1999: 111–141, 141–162; Barna 1987: 25–32.

⁷¹ Molnár–Szigeti 1988; Szigeti 1998: 113–122; Szigeti 2005: 225–230; Szigeti 2006; Voigt 1996: 11–31; Voigt 1997: 93–100.

Ördögi kísérteteiből kibontakozó ördöghitet vetette össze a sátán működéséről szóló késő középkori, kora újkori egyházi vitákkal, a reformáció korának ördöggképével és a kortárs magyarországi néphit ördögről, kísértetekről, boszorkányokról alkotott elképzeléseivel.⁷² A protestáns prédikációk által közvetített ördög képzetek rendszeres vizsgálata a Pócs Éva kezdeményezte vallási motívummutató adatbázis építésének során kapott újabb lendületet. Ennek keretében az egyházi levéltárakban fellelhető 17–19. századi kéziratos protestáns prédikációk szisztematikus feltárására és néprajzi- mentalitástörténeti szempontokat érvényesítő kutatási programjának kidolgozására Szacsvay Éva tett kísérletet. Irányításával kezdődött meg a kéziratos prédikációk vallási- és hiedelemmotívumainak felgyűjtése és mutatósítása is. A rendszerezés problematikáját a konkolyhintés köré szerveződő motívum példáján Szalánszki Edit és Séra Bálint mutatta be. A protestáns ágendák, katekizmusok és prédikációk ördöggképét több tanulmányban elemezte Szacsvay Éva is, arra keresve a választ, hogy a különböző teológiai-szellemi áramlatok miként formálták a prédikációkban közvetített hazai protestáns démonológiát és miként viszonyultak az ágendában, katekizmusokban lefektetett szabályokhoz. Tóth G. Péter a protestáns démonológia katolikustól eltérő sajátosságait, a bibliai textushasználatban kimutatható különbségeit vette számba.⁷³

A kutatás folytatásaként a pécsi néprajz tanszék *Fontes Ethnologiae Hungaricae* című sorozatában megindult a népi kultúra vizsgálata szempontjából legfontosabb 18–19. századi kéziratos prédikációk kiadása is. Ennek első darabjaként látott napvilágot Budai Pálnak a felvilágosodás jegyében a babonáság ellen írt negyven, kiadásra szánt, de kéziratban maradt prédikációja Szacsvay Éva és Szalánszki Edit gondozásában. Szacsvay az utószóban vázolta fel a protestáns kéziratos prédikációknak mint folklorisztikai forrástípusnak elemzési lehetőségeit. Az elit és a népi kultúra közlekedő csatornáiként értelmezhető prédikációs szövegek műfaji jellemzőit a szóbeliség és írásbeliség közötti átjárhatóság problémakörén keresztül közelítette meg. Szacsvay hangsúlyozza, hogy a prédikációk a vallásos tanításokat leegyszerűsítve közvetítő, elmondásra szánt szövegek, a bennük lévő ismeretanyag elterjedése is szóban történhetett, elemzésükkor tehát folklorizációs folyamatokba tekinthetünk be. Egyben fontos dokumentumai annak is, hogy lefordított, átdolgozott külföldi prédikációk elhangzása révén közvetlen utak is feltételezhetők az európai folklóranyag, más műveltségbeli, mentalitásbeli ismertanyag és a hazai között.⁷⁴ Ugyancsak ennek a programnak a keretében jelent meg Szalánszki Edit gondozásában Sajószentpéteri István *Ördög szája-bordája* című 18. század eleji dohányzás-ellenes prédikációja.

⁷² Kristóf 1998; Klaniczay 2007: 617–637.

⁷³ Séra–Szalánszki 2002: 125–138; Szacsvay 2000: 451–461; Szacsvay 2001b: 100–110; Szacsvay 2002: 79–92; Tóth G. 2004: 155–180.

⁷⁴ Szacsvay–Szalánszki 2005.

kációgyűjteménye.⁷⁵ A fentiekhez hasonló tematikájú Ács Pál irodalomtörténeti és folklorisztikai szempontokat felvető rövid tanulmánya, melyben azt vizsgálta, hogy a különféle szexuális bűnöket jelölő paráznság kifejezése miként jelent meg a prédikációkban.⁷⁶

A református mentalitás kutatásának további ígéretes területe a vallásos tartalmak képi megfogalmazásának, valamint a képi és szóbeli kommunikáció összefüggéseinek vizsgálata. N. Kis Tímea a 16. századi erdélyi protestáns vallásos nyomtatványok illusztrációit vizsgálta, abból a szempontból, hogy a felekezeti versengés időszakában milyen szerepet játszottak az írott műfajok által közölt jelentéselemek felerősítésében.⁷⁷ Dömötör Ákos a 16–17. század nagyhatású emblemikus-allegorikus metszetei és a protestáns prédikációirodalom exemplumai közötti összefüggésekre, és e közvetítő médiumon keresztül a folklórra gyakorolt hatására mutatott példákat.⁷⁸ Nagy Károly Zsolt a korszak biblikus világképének vizuális reprezentációját, illetve a 17–18. század ábécéskönyveit vizsgálva amellett érvelt, hogy az írásbeliség és nyomtatott kultúra, valamint a szóbeliség és a vizuális tudásátadás eszközei nemcsak szoros kölcsönhatásban álltak egymással, hanem a különböző logikák mentén működő médiumok integrálása révén szoros rendszert alkottak és mindent átható allegorikus világszemlélet kialakulásához vezettek. További kutatásokra ösztönző megállapítása szerint a sárospataki református kollégium oktatási módszerére nagy hatást gyakorló Comenius Orsbis Pictusának ikonográfiai nyelvét ugyanúgy ez az allegorikus gondolkodás határozta meg, mint a korszak iskoladrámáit.⁷⁹ A 17–18. századi magyar protestáns egyházi díszítőművészetnek egy sajátos jelenségére, a református (ritkán unitárius) templomok festett deszkamennyezetein található alakos ábrázolásokra és azok jelképvilágára Szacsvay Éva újszerű megközelítést kínáló írásai irányították ismételten a figyelmet. A prédikációk és képi ábrázolások összefüggéseit elemezve azt vizsgálta, hogy a különböző kommunikációs csatornákon megjelenített üzenetek miként csatlakoztak a reformáció teológiai programjaihoz, hogyan változott az értelmezések köré szerveződő szimbolika, elsősorban az apokaliptikus világfelfogáshoz és az ördöggépzetekhez köthető ábrák tekintetében. Szacsvay arra is felhívta a figyelmet, hogy a templomi ábrák éppen a református műveltség szóbeli dominanciáját támasztják alá. A kérdéskör egy résztemáját, a szíren prédikációs toposzának és vizuális megjelenítésének összefüggéseit vizsgálta Görög Hajnalka, aki arra mutatott rá, hogy a szíren-ábrázolásokban alapvetően a 17–18. század prédikációelméletében és -gyakorlatában is megjelenő protestáns képteológia alkalmazását lehet felfedezni.⁸⁰

⁷⁵ Szalánszki 2008.

⁷⁶ Ács 2001: 186–193.

⁷⁷ N. Kis 2010: 541–550.

⁷⁸ Dömötör 1996: 169–814.

⁷⁹ Nagy K. Zs. 2009a: 77–94; Nagy K. Zs. 2010: 47–86.

⁸⁰ Szacsvay 1999; 2001a; 2002a; 2003; 2006a; 2008a; Görög 2001

REFORMÁTUS VALLÁSOS MENTALITÁS ALAKULÁSA AZ ÚJKORBAN

A VALLÁSGYAKORLAT VÁLTOZÁSA, LAICIZÁLÓDÁS,
MEGÚJULÁSI TÖREKVÉSEK

A „hosszú 19. század” a protestáns egyházak életében is mélyreható változásokat hozott. A korszak nagy szellemi áramlatai, a liberalizmus és a romantika gyökeresen változtatták meg az egyházak szellemi arculatát, a század közepétől tapasztalt tömeges laicizálódás pedig a protestáns egyházak hitéletének és társadalmi jelenlétének válságtüneteit hozta felszínre. A társadalom vallásosságában bekövetkező fordulatról, eszme- és társadalomtörténeti gyökereiről, valamint az erre adott egyházi reakciókról Kósa László írásaiból kaphatunk árnyalt és sokoldalú képet. A vallási közönyösség növekedésének és a paraszti gyülekezetekben jelenlévő hagyományos kegyességi formák háttérbeszorulásának folyamatát áttekintő alapvető tanulmánya mellett írásai egy-egy jelenség beható elemzése révén segítenek megérteni a kor vallásos mentalitásának jellegzetességeit, valamint az egyházas vallásosság látványos hanyatlásának összetett társadalmi és eszmetörténeti mozgatórugóit. Az 1848–49 hozta gyökeres társadalmi átalakulás, illetve a protestáns pátens szellemtörténeti és közösségi magatartásformáló hatását a katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában című tanulmányában mutatta be.⁸¹ Fontos tanulmányai foglalkoznak a hódoltság után újjátelepített dél-magyarországi régió vallási magatartásmintáinak sajátosságaival (paraszt ecclesiólák nagy száma, tömeges kitérések, áttérések), melyeket részben a történeti-társadalmi-települési viszonyokból fakadó mentalitásbeli sajátosságokból, az újjátelepült közösségek szilárd tradíciójának hiányából eredeztet.⁸² A puritán-pietista kegyességi hagyományokat továbbbővítő paraszt ecclesiólák működésének nyomait, 19. századi válságát és a hivatalos egyházzal való konfliktusait Molnár Ambrus és Szigeti Jenő vizsgálta tüzetesebben, akik alapvetően a teológiai racionalizmustól elhidegült hívek kielégítetlen vallásos igényeivel magyarázták a templomon kívüli vallásos kisközösségek virágzást.⁸³ A korszak vallásosságát püspöki vizitációs jegyzőkönyveken keresztül igyekezett megközelíteni Nagy Zsombor. Vallásszociológiai és mentalitástörténeti szempontokat egyaránt felvető írása arra keresi a választ, hogy a rendkívül informatív forráscsoport megszólaltatásával miként mérhető és jellemezhető a vizsgált közösségek vallásossága, illetve, hogy miként reflektált az egyház és az egyéni és a közösségi vallásgyakorlat jelenségeire, valamint a hagyományos vallásosság változására.⁸⁴ A dunántúli régió egyes

⁸¹ Kósa 1988: 350–365.

⁸² Kósa 1993b: 135–146; Kósa 1999: 109–123.

⁸³ Molnár 1986: 418–443; Szigeti 2002: 199–207.

⁸⁴ Nagy Zs. 2002: 64–79.

felekezeti vidékének vallási szokásairól, együtt-, illetve egymás mellett élésének történeti vonatkozásairól, valamint a vegyes vallású közösségekben kisebbségi és többségi felekezethez tartozók magatartásmintáiról, vallásgyakorlatáról S. Lackovits Emőke kutatásaiból kaphatunk részletes, adatgazdag leírásokat.⁸⁵ A magyar nyelvterület peremén élő, Horvát–Szlavón országhoz tartozó szlavóniai magyar reformátusok 19. század végi egyházi és társadalmi állapotáról Kósa László rajzolt érzékeny képet Szász Károly püspök vizitációja alapján.⁸⁶ A Dunamelléki Egyházkerület gyülekezeteinek 19. század végétől nyomon követhető változásait, elsősorban az egyháztagság társadalmi összetételének alakulását és a migrációs folyamatok hatását Nagy Károly Zsolt vizsgálta a vonatkozó statisztikáknak és Ravasz László püspök vizitációs beszámolóinak felhasználásával. Elemzésben különösen fontos a gyülekezet-modell változásának, a helyhez kötött gyülekezetektől az ún. hálózatosodó egyházkép felé való elmozdulásnak a bemutatása és elemzése.⁸⁷

Az egyházi élet formálissá válása, érzelmi kiüresedése és az egyházak társadalmi bázisát érintő, lakóhely- és gyökeres életformaváltással járó kihívások a 19. század utolsó negyedében mindkét nagy protestáns egyházban megújulási törekvésekhez vezettek. A magyar református vallásosság új modellje a 19. század második felétől, német és angolszász hatásokat integrálva bontakozott ki, jellegzetesen nagyvárosi viszonyok között. Ebben az időszakban válik Budapest a magyar reformátusok egyik legfontosabb központjává, oly annyira, hogy a 20. század elején már itt él az ország legnagyobb református közössége. Nem véletlen, hogy a főváros meghatározó szerepet játszott a magyar reformátusságnak mint entitásnak újraformázásában, az egyházi-vallási élet kezdeményezései és az újítások legnagyobb része innen indult ki. A pest-budai református közösségnek a türelmi rendeletet követő újraalapításától, az 1945 utáni közelmúltig terjedő másfél évszázados történetét a Kósa László szerkesztette *Reformátusok Budapesten* két kötete, közel 1600 oldalon, harminckét szerző ötvennyolc, sokféle műfaji megközelítést és tematikát felvonultató írása járja körbe.⁸⁸ A nagyszabású munka beható, elemző ismertetését és eredményeinek társadalomtörténeti, vallásszociológiai, illetve néprajzi szempontú értékelését önálló tanulmánynak is felérő könyvismertetések végezték el.⁸⁹ E helyütt most csak Kovács I. Gábornak a tanulmánykötetet tudománytörténeti összefüggésekben elhelyező összegzését idézzük: (A Reformátusok Budapesten) „megbízható adattáiraival, kronológiájával, informatív és távlatos intézménytörténeteivel, izgalmas vallás- és társadalomstatisztikai elemzéseivel, újszerű, társadalomtörténeti műfajt jelentő kitűnő portréival, a népegyház/hitvalló egyház nagyobb léptékű problematikájának fel-

⁸⁵ S. Lackovits 2001b: 137–163.

⁸⁶ Kósa 1994: 202–229.

⁸⁷ Nagy K. 2009c: 134–139.

⁸⁸ Az eredmények összegzéséhez lásd Kósa 2009b: 125–135.

⁸⁹ A legrészletesebbek közül lásd Kovács I. 2007: 205–213; S. Lackovits 2008: 207–242; Halmos 2010: 212–220.

mutatásával, a református entitás átmintázódásának rajzával és a kommunizmus alatti magyarországi református egyháztörténet fő vonalainak meghúzásával hatalmas munka, tiszteletreméltó, kitűnő teljesítmény, sarkalatos mű.”⁹⁰

Néprajzi szempontból közvetlen figyelemre tarthatnak számot a két kötet társadalomtörténeti elemzései. Nagy Áron Budapest vallásföldrajzára vonatkozó adatokat gyűjtötte össze, a felekezeti arányok időbeli változásait, illetve a városrészek és kerületek szerinti megoszlását is bemutatva. Kozma István a fővárosi református népesség demográfiai, társadalmi és kulturális sajátosságaira vonatkozó statisztikai adatokat elemezte. A budapesti presbitériumok összetételével két alapos tanulmány foglalkozott. Ifj. Bertényi Iván és Kozma István dolgozataiból kiderül, hogy ugyan mindvégig jellemző maradt az elit dominanciája, de a presbitériumok összetétele távolról mégis követte a református népesség szerkezeti változásait. Juliane Brandt a pesti gyülekezet aktív tagjainak társadalmi összetételét a teljes fővárosi református férfi keresőkről rendelkezésre álló adatsorokkal összevetve a városban szétszórtan lakó reformátusság egyházi integráltságáról, a gyülekezetépítés és az egyházi munka sikeréről alkotott képet árnyalta fontos megfigyelésekkel. Welker Árpád írása pedig arra mutat rá, hogy a Kálvin téri gyülekezetben kötött házasságok 50–60 százaléka már 1870 előtt felekezetiileg vegyesházasság volt.⁹¹

Az egyház szimbolikus térfoglalását vizsgáló kutatásokhoz alapvető segédlet Millisits Máté jól dokumentált egyházközségi adattára. Az egyház kulturális és társadalmi szerepvállalását meghatározó budapesti egyházi iskolák történetét Rébay Magdolna foglalta össze. Az egyházi élet megújításában fontos szerepet játszó református érdekeltségű egyesületekről Kósa László adott áttekintést. Tevékenységük nemcsak a modern polgári vallásos formák meggyökerezéséhez, hanem jellegzetesen új, nagyvárosi, belmissziós munkaágak kialakulásához is vezetett. A karitatív diakóniai munkaágak kiépítésének történetét és egyháztársadalmi hátterét Géra Eleonóra dolgozta fel tüzetes alapossággal. A hitébresztő, ugyanakkor ismeretterjesztő és határozottan szociális tartalmú vasárnapi iskolák nagyhatású mozgalmáról Kovács Ábrahám írt tanulmányt, ugyanő dolgozta fel a budapesti Skót Misszió történetét, amelynek fontos szerepe volt a nyugat-európai protestáns megújulási mozgalmak hatásainak, és a formális egyháztagok belső misszionálását is segítő új formáknak a közvetítésében. A második világháború utáni ún. budapesti ébredés előzményeiről, kibontakozásáról, 1945 utáni történetéről és hatásáról Kiss Réka készített áttekintést.⁹² A református belmissziós mozgalmakban gyökerező erdélyi CE Sző-

⁹⁰ Kovács I. 2007: 206.

⁹¹ Nagy Á. 2006a: 65–105; Kozma 2006: 107–145; ifj. Bertényi 2006: 197–231; Kozma 2006b: 233–272; Brandt 2006: 173–195; Welker 2006: 148–171.

⁹² Millisits 2006: 333–465; a *Reformátusok Budapesten*-ben megjelent tanulmányai alapján önálló kötetben Rébay 2011; Géra doktori disszertációja ugyanerről Géra 2006; Kósa 2006: 1077–1117; Kovács 2006: 895–917; Kiss 2006a: 1343–1368.

vetség és az egyház konfliktusoktól sem mentes viszonyát elemzi szervezetszociológiai és vallásfenomenológiai szempontból Kiss Dénes.⁹³

A belmissziói egyesületek az egyházi női szerepmintákban is új lehetőségeket nyitottak. Kiterjedt nyomtatott és kézírt forrásbázist megmozgatva, számos előtanulmány után Sárai Szabó Katalin doktori disszertációja elemezte, hogy a református egyházi társadalomban miként változtak meg a sajtó által közvetített női szerepekről vallott nézetek, illetve, hogy a nők szempontjából hogyan alakultak az egyházi nyilvánosság terei.⁹⁴ Szintén a protestáns vallási mentalitás 19. századi alakulását és az egyház által kínált női szerepmodelleket vizsgálta Géra Eleonóra tanulmányában, míg Juliane Brandt az imádságoskönyvek által közvetített nőképet mutatja be.⁹⁵

A két háború közötti gyülekezet- és intézményszervező egyházi megújulás kevéssé ismert fejezetét, a református jelenlétnek az ipari centrumokban való megte-remtését célzó törekvéseket és a személyes kezdeményezés jelentős szerepét járta körbe Kríza Ildikó egy dunántúli református szórványegyház, a pétfürdői egyház-község születéséről, tevékenységéről és 1945 utáni beszűküléséről érzékletes esetle-írást adó beszámolójában.⁹⁶ Az 1945 után berendezkedő deklaráltan ateista nézete-ket valló pártállami diktatúra az egyház intézményrendszer államosításával, a nyilvános vallásgyakorlat lehetőségeinek korlátozásával, üldözésével a vallásosságot a ma-gánélet szférájába szorította. A korszak egyháztörténetének feltárásában a kutatható egyházi és pártállami források bevonásával már fontos eredmények születettek, ugyanakkor a nyilvános, kisközösségi és egyéni vallásgyakorlat továbbélő formái szinte teljesen kimaradtak a néprajzi, antropológiai vizsgálódásokból. A világháború utáni beszűkülés folyamatát mutatja egy sajátos aspektusból, a sárospataki kollégium adománygyűjtő diákjainak utolsó (1945–1951 közötti) szupplikációiból, naplóból, jegyzőkönyveiből, háttérlevelezéséből közzétett forráskiadvány. A budapesti refor-mátus vallásgyakorlatnak a belső egyházi jelentésekben nyomon követhető változá-sainak legfőbb körvonalait Kiss Réka tanulmánya rajzolja meg. A hatvanas évek bu-dapesti református ifjúsági csoportjairól és azok állambiztonsági képéről pedig Kósa László készített alapvető tájékoztató pontokat kijelölő esettanulmányt.⁹⁷

⁹³ Kiss D. 2003: 55–66.

⁹⁴ Sárai Szabó 2010.

⁹⁵ Géra 2010: 120–140; Brandt 2004: 606–614.

⁹⁶ Kríza 2001: 63–78.

⁹⁷ Kiss 2006b:1369–1421; Kósa 2010: 270–288.

A REFORMÁTUS FELEKEZETI IDENTITÁS ÚJRAFOGALMAZÁSA

A 19–20. század a református felekezeti identitás újrafogalmazásának volt az időszaka. A protestáns felekezeti mentalitások alakulását, művelődés- és eszmétörténeti szerepét, s ezen belül a nemzeti érzés és jelképrendszer kiformalódására gyakorolt befolyását újabban Kósa László, Juliane Brandt, Hatos Pál tanulmányozták behatóan. A felekezeti és nemzeti azonosságtudat újkori összefüggéseit vizsgálva Kósa több tanulmányában mutatta be a romantikában és a szabadelvű–liberális hagyományokban gyökerező történelemszemlélet hatását a református identitás alakulására, valamint a formálódó modern nemzeti tudatra. Írásai meggyőzően világítanak rá, hogy ekkor gyökeresedett meg a nemzeti kultúra megteremtésében erőn felül szerepet vállaló protestantizmus toposza, a liberális és a demokratikus hagyományok forrásvidékét a reformációhoz kötő gondolati struktúra, továbbá a vallás-szabadság és a rendi-függetlenségi küzdelmek kapcsolódási pontjait kiemelő, a protestantizmust a szabadságküzdelmek és nemzeti függetlenségi harc letéteményeseként beállító történelemértelmezés.⁹⁸ Juliane Brandt a kortárs angolszász és főként német nacionalizmuskutatások elméleti feltevéseinek segítségével igyekezett a felekezeti és a nemzeti identitás összefüggéseit elemezni. A református és az evangélikus egyház identitásalakító diskurzusait és cselekvési stratégiáit vizsgálva arra kereste a választ, hogy mennyire járult hozzá a két egyház a multiethnikus és multikonfesszionális Magyarországon az etnikai kötődéseket átívelő identitás kialakulásához, s mindez miként tükröződött a millenniumi ünnepségekhez kötődő egyházi megnyilvánulásokban. Brandt szerint miután a korban a vallási rendszer egyre kevésbé volt képes a más társadalmi alrendszerekben lezajló változások irányítására a kihívásra adott egyik lehetséges válasz volt a vallás feltöltése nemzeti-politikai tartalommal, illetve fordítva: a nemzeti eszme feltöltése vallási szimbólumokkal. Részben ez magyarázza azt a sajátosságot is, hogy a magyar református közösségekben protestáns világi személyiségeknek, államférfiaknak jelentős kultusza alakulhatott ki.⁹⁹ Hatos Pál tanulmánya azt járja körbe, hogy miként érvényesült a kálvinizmus kultúraépítő hivatásáról és a magyar református egyháznak a nemzeti történelemmel való összeforrottságáról vallott önértelmezése az 1909-es Kálvin-jubileum idején. Ekkor vált az eredetileg gúnynévként használt „kálvinista” jelző végérvényesen pozitív identitásjelölő fogalommá.¹⁰⁰ Szacsavay Éva a református felekezeti és nemzeti identitás kapcsolódási pontjainak egy másik aspektusára világít rá a kalotaszegi népművészet felfedezéséről szóló tanulmányában. A paraszti kultúra felfedezésének és a nemzeti kultúra megszerkesztésének jól ismert folyamatát új dimenzióból, a felekezeti irányából megközelítő írása arra hívja a figyelmet, hogy a 19. században

⁹⁸ Kósa 1988: 141–154; Kósa 2001: 55–69; Kósa 2008: 391–400.

⁹⁹ Brandt 1998: 167–193; Brandt 2003: 57–93.

¹⁰⁰ Hatos 2006: 1163–1177.

Kalotaszeg nemcsak mint magyar népi, hanem mint református kultúra jelent meg és épült be a nemzeti kultúra egészébe.¹⁰¹

Az egyházi életben a 19. század második felétől jelentkező egyre szembetűnőbb válságjelek a református identitást meghatározó liberális vagy kultúrprotestáns önszemlélet kritikus átértelmezésére és az egyház hitelvi pozícióinak újragondolására készítetted a református egyházi és világi értelmiséget. A magyar reformátusság eszmetörténeti fordulatáról, protestantizmus- és reformációképének metamorfózisáról Hatos Pál írt gondolatébresztő tanulmányt. A református identitás újrafogalmazásnak igényéről, az ezzel szorosan összefüggő Kálvin reneszánszról, valamint a különböző gyökerű kálvinizmus irányzatoknak és mozgalmaknak a szorosabb egyháztörténeten túlmutató hatásáról Bogárdi Szabó István a református teológiai gondolkodást tág eszme- és művelődéstörténeti összefüggésekbe ágyazó tanulmányai adnak alapvető eligazodási pontokat.¹⁰² Nagy Károly Zsolt a korszakot meghatározó identitás keresésnek egy kevésbé vizsgált vetületét, Max Weber protestáns etikájának recepcióját vizsgálta a korabeli református teológiában, különösen az egyházi megújulást és a református életvezetést a kálvini tanok következetes érvényesítésére alapozó ún. történelmi kálvinizmus nagyhatású irányzatában.¹⁰³ A 20. századi egyházi élet egyik legmeghatározóbb egyesülete, a történelmi kálvinizmus talaján szervező Soli Deo Gloria Szövetség szellemi programjának falusi hatását, kisugárzását Szacsvay Éva néprajzi kérdésfelvetésű, új kutatási irányokat kijelölő tanulmánya vizsgálta egy dunabogdányi család példáján.¹⁰⁴

Nagy Károly Zsolt *Hová lett a református öntudat?* figyelemfelhívó címet viselő cikkében a magyar reformátusság legújabb identitásépítési kísérletét, a Magyar Református Egység Napja emlékűnnepét és az arról szóló egyházi diskurzust elemezte kommunikáció- és rítuselméletek segítségével hívásával. A trianoni békeszerződés következményeként részekre szakadt református egyház újbóli szervezeti egységét kimondó ünnepélyes alkotmányozó zsinatra és az azt követő, mintegy 15 ezer embert megmozgató nagyszabású hálaadó ünnepre 2010. május 22-én került sor. Nagy Károly körültekintő részletességgel írja le és elemzi az általa konfliktusmegoldó rítusként definiált Május 22 eseményeit. Érvelése szerint a Magyar Református Egység Napja ünnepében Május 22 az újraértelmezés aktusain keresztül válik viszonyítási ponttá és lehet az új református identitás építésének kulcsmotívuma.¹⁰⁵

¹⁰¹ Szacsvay 2010a: 122–143.

¹⁰² Hatos 2005: 89–117; Bogárdi Szabó 2008: 338–349; Bogárdi Szabó 2009: 13–23.

¹⁰³ Nagy K. Zs. 2009b: 239–261.

¹⁰⁴ Szacsvay 2008b: 339–361.

¹⁰⁵ Nagy K. 2012: 475–515.

VALLÁS ÉS ETNICITÁS, INTERETNIKUS ÉS INTERKONFESSZIONÁLIS KAPCSOLATOK

Vallás és etnicitás, felekezeti és nemzeti identitás újkori összefüggéseinek összetett problematikája megkerülhetetlen alapkérdés akár a sokvallású és sokfelekezetű történeti Magyarországot, akár az emigrációban élő, akár a trianoni békekötést követően az utódállamokba került magyar diaszpórákat vizsgáljuk. Vallási és etnikai identitás összefüggéseit lokális szinten, etnikailag és vallásilag is tagolt közösségekben, a magyarországi svábok szemszögéből tanulmányozta Bindorffer Györgyi. Összehasonlító esettanulmányában feldolgozott típusok közül speciális és ezért különösen érdekes a gyönki református és evangélikus németek példája, akiknél a felekezeti hovatartozás átmetszette az etnikai térszerkezetet. Bindorffer megállapítása szerint míg a magyarországi katolikus svábok nemzeti identitásának alakulásában fontos szerep jutott a vallásnak, addig a gyönki protestáns németeket mind a vallás, mind az etnikai hovatartozás elkülönítette a környező többségi katolikus magyarságtól, s az etnikai ellentétekkel terhelt faluban a magyar protestánsok sem szerepelhettek közvetítő erőként. A gyönki protestáns németek etnikai identitásában a vallásnak kitüntetett szerepe volt, de ez a szerep a különállást fejezte ki.¹⁰⁶ Etnikai-anyanyelvi valamint felekezeti identitás közötti sajátos konfliktushelyzetet mutatott be a 19. század végén református vallásra áttért horvátországi magyar katolikusok példáján Kósa László. A szerémségi Maradékon történt tömeges áttérés mögött a nyelv megőrzésére irányuló erőfeszítés, az etnikai-anyanyelvi azonosságtudat elsőbbsége állt a felekezeti kerettel szemben.¹⁰⁷ Balogh Balázs az amerikai magyar bevándorlás egyik legkorábbi hullámával, a 19–20. század fordulóján létrejött egykori nyugat-pennsylvaniai magyar bányász- és munkásközösségek történetét vizsgálva mutatott rá a református vallás és intézményrendszer kultúraszervező és identitás-erősítő szerepére az amerikai magyar közösségek életében.¹⁰⁸ Fülemile Ágnessel közösen írt tanulmánya pedig a kalotaszegi református magyarság 1944–1950 közötti véres konfliktusokkal terhes élethelyzetét, társadalomtörténeti és egyházsociológiai következményeit vizsgálta a református egyházmegye iratanyagának feldolgozásával. Írásuk szerves folytatása a tájegységen végzett korábbi, identitáskonstrukciókat is vizsgáló társadalomnéprajzi kutatásaiknak, figyelemreméltó tanulsága pedig a korabeli írott források és a recens visszaemlékezések forrásértékének összevethetősége.¹⁰⁹ Papp Richárd és Hajnal Virág vajdasági magyarok körében, javarészt református közösségekben végzett terepmunkák során vizsgálták az etnikus közösségek összetartásának, identitásának megőrzésében a vallás és egyház szerepét. Kutatásaik,

¹⁰⁶ Bindorffer 2006: 63–78.

¹⁰⁷ Kósa 1989: 7–22.

¹⁰⁸ Balogh 2007: 89–111.

¹⁰⁹ Balogh–Fülemile 2008: 361–393.

több írásukban is kifejtett, eredményei szerint a szerb–magyar kapcsolatokban az etnikus törésvonalak és a kulturális különbségek elsősorban a vallás mentén fogalmazódnak meg. Másként fogalmazva, a vallási különbségek a kutatott közösségek számára alapvető kulturális különbségeket közvetítenek. Ennek következtében a vallási rítusok, az egyház ünnepei, a hitélet gyakorlása a saját kulturális környezet és identitás kontextusaként is értelmezhetők.¹¹⁰ Vallás és etnicitás kérdéskörének egyre fontosabb dimenzióját jelentik a szórvány helyzetben élő magyarok felekezeti identitását, vallásgyakorlatát körbejáró kutatások. Az egyházak, kitüntetetten a református egyház helyzetét és szerepét az erdélyi szórvány magyarság életében Vetési László református lelkész-tanár munkái tárják elénk. Saját lelkipásztori tapasztalataiból is merítő esszéi, tanulmányai közül témánk szempontjából különösen fontosak az egyházi (templomi és templomon kívüli liturgikus) nyelvhasználat kérdéseivel, a nyelvi, etnikai és felekezeti tudat eltolódásaival, keveredéseivel foglalkozó írásai.¹¹¹ Erdély egyik jellegzetes szórvány régiójáról, a Hunyad megyei református szórványmagyarság életéről, egyházi intézményeiről, vallásgyakorlatáról és egyházközségeiről ad hiánypótló leírást Vass Erika közelmúltban megjelent munkájában, amely egyben érzékeny esetleírásokkal világítja meg a nyelvi-etnikai és vallási identitás problematikájának összetettségét.¹¹² Biczó Gábor a domokosi magyarság identitás- és mentalitásváltozását vizsgálva utal a református vallás és egyház szerepére az etnikai identitásőrzésben.¹¹³ Nemzeti identitás és vallásosság kapcsolatának vallásszociológiai megközelítésű vizsgálatairól Tomka Miklós és Gereben Ferenc¹¹⁴ több évtizedes kutatásaiból tájékozódhatunk. A nemzeti, vallási és kulturális identitás témaköreit vizsgáló, határon inneni és túli magyarság körében végzett reprezentatív kérdőíves felméréssorozatuk elméleti alapvetései és első eredményei könyv alakban is megjelentek.

TEMATIKUS KUTATÁSOK

EGYHÁZSZERVEZET, EGYHÁZI TISZTSÉGVISELŐK, EGYHÁZI IRÁNYÍTÁS, ERKÖLCSI IRÁNYÍTÁS

A gyülekezetek helyi irányítóiként, az egyház által felállított erkölcsi normarendszer lokális közvetítőiként kulcsszerepet játszó lelkipásztorok életpályájának, képzettségének, viselkedési mintáinak szisztematikus vizsgálata viszonylag új területe a

¹¹⁰ Hajnal–Papp 2008.

¹¹¹ Vetési 2001; Vetési 2002.

¹¹² Vass 2012.

¹¹³ Biczó 2000: 139–146.

¹¹⁴ Gereben 1999; Gereben–Tomka 2000.

néprajzi és mentalitástörténeti kutatásoknak. A lelkész személyére, szerepére irányuló, az egyházvezetés és a gyülekezetek irányából megfogalmazódó elvárásrendszerrel közölt történeti áttekintést közép-dunántúli források alapján S. Lackovits Emőke. Kiss Réka a küüllői lelkipásztorok normaszegéseit rögzítő fegyelmi forrásokat elemezve a helyi társadalmi struktúrában betöltött helyüket, rétegzettségüket, mintaközvetítő szerepüket vizsgálta nemzetközi párhuzamok bevonásával. 18. századi lelkészsorsokat vázolt fel Szigeti Jenő.¹¹⁵ Társadalomtörténeti és mentalitástörténeti kutatások számára is komoly hozadékat jelenthet a több generációs református lelkészcsaládok, az ún. „ároni famíliák” történetének feldolgozása. Erre mutat ígéretes példát Köblös József a pápai Eőry és Eőry-Szabó, illetve Torkos család, Szász Lajos a Dávidházy család, Pályi Zsófia Kata a Pályi család és V. László Zsófia egy 18. századi erdélyi lelkészcsalád, a Bacsoni-Inczék történetét bemutató-elemző írásában.¹¹⁶ Ugrai János pedig csaknem kétszáz, 19. század eleji lelkipásztori életpályaleírást fűzött csokorba, melyekből a reformkor előtti északkelet-magyarországi protestáns értelmiségi nemzedék pályatükrére bontakozik ki.¹¹⁷ A lelkészválasztás, papmarasztás szokásához helyi források alapján Molnár Ambrus közölt újabb adatokat.¹¹⁸ A lelkészek helyi közösségekben betöltött mai szerepeit, a hitéleti vezető szerepén túlmutató lokális társadalmi funkcióit székelyföldi terepmunkája alapján Kinda István elemezte. Írása előremutató kísérlet, hogy a kulturális és gazdasági antropológia, valamint a szociológia megközelítési módszereit alkalmazva vizsgálja egy erdélyi református egyházközség nyugati testvérkapcsolatának alakulását a karitatív jellegű segélyezésen keresztül. Kinda kérdésfelvetése arra fókuszált, hogy miként kapcsolódik össze a vallás, a hit egy hangsúlyozottan gazdasági jellegű egyházközségi viszonytal és a lokális társadalmi folyamatokkal, s milyen szerepet játszik ebben a helyi lelkipásztor.¹¹⁹

A református vallási néprajzi, mentalitástörténeti kutatások kedvelt forrásai az egyháznak mint intézménynek működését szabályozó egyházjogi, egyházkormányzati, egyházigazgatási források: törvénygyűjtemények, egyházi bírósági protokollumok, vizitációs jegyzőkönyvek, presbiteri jegyzőkönyvek, melyek egyfelől a közösségi vallásgyakorlat kutatásának, másfelől az egyház normatív fegyelmező szerepének, erkölcsi irányításának és az egyházi bíráskodás kérdéskörének alapvető forrásai. A forráskiadások sorában a közelmúltban látott napvilágot Buzogány Dezső és Sipos Gábor gondozásában Bod Péternek a 16–17. századi erdélyi református zsinatok végzéseit összegyűjtő kézírata.¹²⁰ A kolozsvári protestáns teológia egyháztörténeti tanszékén pedig idestova egy évtizede zajlik a 18. századi erdélyi református

¹¹⁵ S. Lackovits–Kiss 2010: 104–121; Szigeti 2010: 59–82.

¹¹⁶ Köblös 2010: 1–64; Szász 2011: 3–47; Pályi 2012; V. László 2008: 337–347.

¹¹⁷ Ugrai 2004.

¹¹⁸ Molnár 1996: 14–20.

¹¹⁹ Kinda 2004: 135–143.

¹²⁰ Bod 1999.

zsinatok iratainak kiadása. Ezek alapján *Törvényhozó egyház* című munkájában Kolumbán Vilmos rajzolt átfogó képet a korabeli erdélyi egyházi életéről.¹²¹

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek sorában a kora újkor református emlékei közül Dienes Dénes szerkesztésében láttak napvilágot a későbbi Tiszáninneni egyházkerület 16–17. századi vizitációs jegyzőkönyvei, a Zempléni egyházmegye 17. századi vizitációs forrásai, valamint a Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegyében 1753–1759 során végzett egyházlátogatások protocollumai.¹²² Erdélyben Csáki Árpád és Szőcsné Gazda Enikő az Orbai református egyházmegye 18. századi vizitációs jegyzőkönyveit publikálta. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékén Buzogány Dezső és tanítványai az *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok* sorozatban a Hunyad-Zarándi és Sepsí református egyházmegyék 17–18. századi egyházlátogatási dokumentumait és egyházmegyei parciális gyűléseinek végzéseit, illetve a 18. századra kipusztult egykori evangélikus szász Nagysajói Káptalan területén szerveződő magyar református egyházközségekre vonatkozó iratanyagot tették közzé a közelmúltban. Legújabbban pedig a Küküllői Református Egyházmegye dokumentumainak publikálása kezdődött meg.¹²³ Különleges források a rekatolizációs törekvésektől leginkább meggyengült református területek állapotáról képet adó dokumentumok. Ilyen Torkos Jakab dunántúli püspök 1747-es többször akadályozott egyházlátogatása és a 18. század végi egyházi állapotfelmérésnek az iratanyaga. A dunántúli egyházkerületben fennmaradt püspöki vizitáció, illetve egyházleírások dokumentumai a Pápai Református Gyűjtemények gondozásában jelentek meg.¹²⁴ Az egyházlátogatással kapcsolatos források viszonylagos gazdagsága mellett az egyházmegyei zsinatok keretében összeülő egyházi bíróságok működéséről – részben a kedvezőtlenebb forrásadottságok miatt – lényegesen kevesebbet tudunk, s a kutatás során elsősorban a kolozsvári egyháztörténeti műhely már említett forrásfeltáró és -kiadó erőfeszítéseire támaszkodhattunk.

A forrásközlések öröndetesen gyarapodó számához és az egyház normatív szabályozó szerepe iránti fokozott kutatói érdeklődéshez képest, az egyházkormányzat, egyházfegyelem dokumentumai önálló forráscsoportként eddig kevésbé kerültek az elemző, tágabb történeti néprajzi, antropológiai vagy mentalitástörténeti összefüggéseket tárgyaló vizsgálatok középpontjába. Pocsainé Eperjesi Eszter *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai, 16–17. század* című munkája a Dienes Dénes által közzétett tiszáninneni egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi kiaknázhatóságának adatgazdag példatára, melyben a szerző az egyházi tisztségviselők és javadalmazásuk, az istentiszteleti rend, a klenódiumok és az egyházfegyelem té-

¹²¹ Kolumbán 2002.

¹²² Dienes 2001a; Dienes 2001b; Dienes 2008.

¹²³ Csáki–Szőcsné 2001; Kolumbán 2005; Buzogány–Ősz 2003–2007; Kolumbán 2007; Buzogány–Ősz–Tóth 2008–2010.

¹²⁴ Hudi et al. 2002; Köblös 2009.

makörei szerint rendezi anyagát.¹²⁵ Szőcsné Gazda Enikő a paraszti erkölcs és az egyházi irányítás kölcsönhatásának, norma és normaszegés, illetve az utóbbi nyomán kiszabott büntetés kérdésköreinek szempontjából vizsgálta egy egyházmegye levéltári forrásait, az Orbai szék 18. századi jegyzőkönyveit.¹²⁶ Kolumbán Zsuzsanna az udvarhelyszéki református egyházmegye iratanyaga alapján vizsgálta a szexuális normasértések felett gyakorolt egyházi kontrol 19. századi alakulását.¹²⁷ Kiss Réka a Küüllői Református Egyházmegye 17–18. századi egyházfegyelmi dokumentumait elemezte a norma és praxis viszonyának összefüggésében, nyugat-európai párhuzamokkal összevetve kereste a választ, hogy kimutatható-e egy mindent átfogó, szigorú fegyelmezési kampány, a vallásos mentalitás megváltoztatására tett rendszeres, átfogó kísérlet.¹²⁸ Ősz Sándor Előd sok újdonságot hozó tanulmánya nyomán az etnikailag és felekezeti sokszínű Hunyad-Zarándi Egyházmegye 17–18. századi mindennapi vallásgyakorlatáról, felekezeti kölcsönhatásairól, együttműködési formáiról és konfliktusairól kapunk korábbi tudásunkat árnyaló érdekes képet.¹²⁹ Szatmári Judit pedig egy kevésbé ismert forráscsoport, a Dunamelléki Egyházkerület 18. századi protokollumainak egyháztörténeti, mentalitástörténeti, néprajzi, valamint helytörténeti szempontú kutatási lehetőségeire hívta fel a figyelmet alapos forrásismertető tanulmányában.¹³⁰

A kálvini reformáció egyik legsajátosabb és legmesszehatóbb újításának az egyházkormányzati és -fegyelmi intézmények gyökeres átalakítását szokás tekinteni, melynek révén választott laikus tisztségviselőket vontak be az egyházközségek irányításába. A magyarországi és erdélyi református egyházban azonban a rendi táradalom kereteihez illeszkedve, csak jóval később és részben az eredetitől eltérő funkciókkal jöttek létre a presbitériumok. A központi és helyi egyházkormányzati-fegyelmi berendezkedés 16–17. századi kialakulásáról, a világi tisztségviselők megjelenéséről és szerepük változásairól, valamint ezzel szoros összefüggésben az egyházközségek anyagi-gazdasági szervezetének és az egyházfenntartásnak kutatási problémáiról Buzogány Dezső modern szemléletű, informatív tanulmányaiból tájékozódhatunk.¹³¹ Kósa László a gyulai presbitérium 19. századi történetét tárja fel részletes esettanulmányban, melynek összegző megállapítása szerint a 19. századi Magyarországon a presbitériumot tarthatjuk az első olyan testületnek, mely már nem rendi alapon szerveződött, szemben 17. századi előzményeivel, illetve a korabeli világi köztestületekkel és képviselőkkel.¹³² A nagyszámban fennmaradt kéziratos presbi-

¹²⁵ Pocsainé Eperjesi 2007.

¹²⁶ Szőcsné Gazda 2001.

¹²⁷ Kolumbán 2006: 67–92.

¹²⁸ Kiss 2011.

¹²⁹ Ősz 2009: 265–290.

¹³⁰ Szatmári 2004: 83–98.

¹³¹ Buzogány 2009; Buzogány 2003–2007.

¹³² Kósa 2003: 1–42.

teri jegyzőkönyveknek köszönhetően a néprajzkutatás előszeretettel publikált a presbitériumok gyülekezeti rendtartó, egyházfegyelmező tevékenységéről szóló leírásokat. Újabban S. Lackovits Emőke a balaton-felvidéki, Szilágyi Miklós a kisújszállási, B. Kovács István gömöri, Dienes Erzsébet a kunhegyesi, Balázs Kovács Sándor pedig a sárközi református presbitériumok jegyzőkönyvei alapján készült anyagfeltáró tanulmányai foglalkoztak behatóbban a témával. Szigeti Jenő a református egyházfegyelem gyakorlásának 18. század végi válságáról közölt áttekintést. Nyárádi Zsolt a süköi református egyházközség mindennapjait írta le a 19. század végéig az egyházközségi levéltár tükrében. Ambrus Judit pedig Magyarvita egyházközségi adattárában található források elemzése során vizsgálta az ott élő református közösségre jellemző értékrendnek, normarendszernek, szokásoknak és társadalmi viszonyoknak a nyomait, elsősorban a 19. század második felétől széles körben terjedő vadházasságok kapcsán. Barabás László az eklézsiakövetés történeti szokását és recens továbbélését mutatta be a siklói református közösségekben.¹³³ Nagy Olga *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák* című irányadó könyvének, illetve Havad erkölcsi életéről Nagy Ödönnel közösen írt tanulmányának egyaránt központi kérdésfelvetése, hogy miként alakult és a 20. század folyamán hogyan módosult az egyházaknak a hagyományos falvak paraszti értékrendjére, magatartásformáira gyakorolt hatása.¹³⁴ Az egykori átfogó egyházfegyelmi rendszer hagyományához illeszkedik a kárpátaljai magyar reformátusok körében ismert unikális szokás, a református lelkész előtt, tanúk jelenlétében tett alkoholelles fogadalm-tétel, az ún. felfogadás, melyre elsőként Molnár Ambrus viski videofelvétele és Küllős Imre esetleírása irányította rá a figyelmet. A felfogadás szokásváltozatait azóta az egykori Ugocsa megyéhez tartozó magyar etnikumú, de vegyes, református-görögkatolikus felekezetű Salánk magyar és cigány lakossága körében Pilipkó Erzsébet vizsgálta.¹³⁵

A gyülekezetek egyházfenntartó tevékenységének kora újkori vizitációs protocollumokból feltárható adatait fent említett munkáikban Pocsainé Eperjesi Eszter, illetve Buzogány Dezső¹³⁶ gyűjtötte csokorba. Az egyházi közteherviselésről egy egyházközségre vonatkoztatva a legátfogóbb feldolgozást a kesznyéteni számadáskönyvek tükrében Galuska Imre készítette el.¹³⁷

¹³³ S. Lackovits 2001a: 221–244; S. Lackovits 2007: 125–150; B. Kovács 2003: 97–108.; Dienes 2002: 45–52; Balázs Kovács 1994: 65–74; Szilágyi 1999: 167–182; Szigeti 2011; Nyárádi 2009: 363–390; Ambrus 2006: 69–90; Barabás 1995: 141–160.

¹³⁴ Nagy 1989; Nagy–Nagy 2000: 387–410.

¹³⁵ Küllős 1997; Pilipkó 2007: 339–346.

¹³⁶ Pocsainé Eperjesi 2007; Buzogány 2009: 291–337.

¹³⁷ Galuska 1992.

A KÖZÖSSÉGI VALLÁSGYAKORLAT SZÍNTERE

A vallásos élet legfontosabb közösségi színtere a templom. A templomnak a református közösségek életében betöltött vallási, társadalmi, kulturális szerepéről S. Lackovits Emőke, Bartha Elek, illetve Pocsainé Eperjesi Eszter¹³⁸ készített rövidebb áttekintéseket. Mai liturgikus szerepeit, szimbolikus térelrendezését valamint a helyi református népesség ünnepeiben betöltött funkcióit Bánffyhungad példáján Szacsvay Éva elemezte.¹³⁹ A Dél-Dunántúl virágos ornamentikájú református templomairól, illetve a vidék templomépítő, egyházfenntartó, falusi gyülekezeteiről Zentai Tünde közölt adatgazdag leírásokat, a templomépítés egész közösséget érintő erőfeszítéseit ugyancsak ormánsági példák alapján Kiss Z. Géza forrásfeltáró tanulmánya mutatta be.¹⁴⁰ A lokális társadalmi rend templomi lenyomata, a falu társadalmi hierarchiáját szigorúan tükröző templomi ülésrend, illetve ennek lecsapódása, a 18. századtól szinte minden gyülekezetben előforduló székperek szintén régóta állnak a néprajzi érdeklődés homlokterében. Újabban Nagy Janka Teodóra Bölcskéről, Faggyas István Gömörből, Forró Albert a 18. századi udvarhelyi egyházmegyéből, Csáki Árpád Háromszékről közölt és elemzett ide vágó adatokat. Filep Antal pedig az egykori abaújpári nemesek, jobbágyok és zsellérek közötti székperek 20. századi továbbélésére hozott példát.¹⁴¹ A templomnak mint a közösségi és magántulajdon védelmét szolgáló építménynek szerepét, a tárolás református és unitárius háromszéki templomvárakban kialakított szokását újabban Csáki Árpád forrásfeltáró tanulmánya mutatta be.¹⁴²

A protestáns toronygomb iratokkal Dankó Imre, majd őt követően Keszeg Vilmos foglalkozott, aki önálló kötetben adta közre erdélyi gyűjtése eredményeit és elemezte ezek szerepét a szakrális kommunikációban valamint a lokális identitások megszerkesztésében.¹⁴³ A református templomok legfontosabb liturgiai berendezési tárgyának, az úrasztalának történetéről Dankó Imre közölt tárgytörténeti, nyelvtörténeti, liturgiátörténeti és folklorisztikai adatokat tartalmazó leírást.¹⁴⁴ A református gyülekezetek tárgyi emlékeinek kutatásában az 1995-ben indult, Molnár Ambrus majd P. Szalay Emőke által irányított, Küllős Imre, Felhősné Csiszár Sarolta és Nagy Varga Vera részvételével zajló kiterjedt kutatói program hozott áttörést. A határontúli református gyülekezetekben, így Kárpátalján, Szlovákiában, Burgenlandon, Délvidéken, (Szerbia, Horvátország, Szlovénia) végzett szisztematikus felmérés

¹³⁸ S. Lackovits 2002: 157–169; Bartha 2010: 67–72; Pocsainé Eperjesi 2010: 57–66.

¹³⁹ Szacsvay 2007: 59–78.

¹⁴⁰ Összefoglalóan, további irodalommal Zentai 2009: 101–107; Kiss Z. 1999: 143–163.

¹⁴¹ Nagy J. 1996: 331–341; Faggyas 1990–1991; Forró 2006: 87–98; Csáki 2004: 149–161; Filep 2010: 626–632.

¹⁴² Csáki 2008: 25–40.

¹⁴³ Keszeg 2006.

¹⁴⁴ Dankó 1985: 132–156.

és dokumentáció páratlan művelődéstörténeti értékeket feltáró eredményeit a Magyar Református Egyház Javainak Tára című 18 kötetes sorozatból és számos anyagbemutató, elemző tanulmányból ismerhetjük meg.¹⁴⁵ Hasonló leletmentő munka folyik a Kolozsvári Protestáns Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékén Buzogány Dezső irányításával. A Hunyad-Zarándi és Küküllői Egyházmegyékben, illetve a Nagysajói Káptalan egyházközségeiben feltárt tárgyi anyagot Horváth Iringó és Kovács Mária ismertette az adott régióra vonatkozó forráskiadás mellékleteként. A dunántúli reformátusok liturgikus textíliáinak művészettörténeti és művelődéstörténeti összefüggéseiről S. Lackovits Emőke írásaiból kaphatunk részletes képet.¹⁴⁶

ISTENTISZTELETI REND, LITURGIA

A református liturgiátörténet sajnálatosan elhanyagolt területét jelenti az egyháztörténeti, művelődéstörténeti kutatásoknak. Bár megjelentek fontos forráskiadások és az ezekhez készült magyarázatok sok rész kérdésben segítenek eligazodni, Benedek Sándor revízióra érett kézikönyve óta nem született a témában korszerű összefoglalás. A közösségi hitélet gyakorlati, lebonyolítását segítő, egyházi szertartásokat leíró ágendák, valamint a liturgia, istentiszteleti rendtartást is szabályozó zsinati határozatok, egyházi törvénykönyvek megélénkítő forráskiadásának teljeskörű bemutatása meghaladná e munka kereteit. Itt most csak arra utalunk, hogy a liturgiátörténeti alapkutatások, szövegkiadások olyan ágendákra és egyházi határozatokra is ráirányították a figyelmet, amelyek a kézikönyvként szolgáló Benedek-féle összefoglalásban nem szerepelnek, a történeti szokáskutatás, illetve a kora újkori vallásgyakorlat vizsgálata szempontjából azonban megkerülhetetlenek.

A 17–18. századi liturgiátörténeti kutatások sorában jelentős eredmények fűződnek Fekete Csaba nevéhez, melyek közül közvetlen néprajzi vonatkozásai miatt az úrvacsoravétel gyakorlatára vonatkozó tanulmányára utalunk.¹⁴⁷ Szintén az úrvacsoravétel 17. századi ágendájával foglalkozott Dienes Dénes. Kolumbán Vilmos doktori disszertációja pedig Backamadarasi Kiss Gergely ágendáját elemzi.¹⁴⁸ A protestáns ágendák elemzésére a történeti szokáskutatás szempontjából Bárh Dániel irányadó munkája mutat példát, aki az emberi élet fordulóihoz kötődő egyházas szokásokat vizsgálta a népi kultúra kora újkori reformjának problémakörébe ágyazva.¹⁴⁹ A templomhoz kötődő egyik legfontosabb liturgikus alkalomnak, az úrvacso-

¹⁴⁵ Összefoglaló értékeléséhez lásd Küllös 2010: 8–19; P. Szalay 2010: 44–54. A teljesség igénye nélkül: Felhősné 1997: 301–333; P. Szalay 2004; P. Szalay 2007.

¹⁴⁶ Az erdélyi publikációk tételes felsorolásához lásd a 112. lábjegyzetet, S. Lackovits 1996: 163–190.

¹⁴⁷ Fekete 2003: 3–28.

¹⁴⁸ Dienes 1998: 66–76; Kolumbán 2005.

¹⁴⁹ Bárh 2005.

rának népi hitéleti gyakorlatban betöltött 20. századi szerepét S. Lackovits Emőke járta körbe.¹⁵⁰

A reformáció vallásgyakorlatának jelentős újítása volt, hogy a gyülekezetet a korábbinál erősebben vonta be az istentiszteleti liturgiába. Ennek egyik fontos eszköze volt a gyülekezeti éneklés. Részben ezzel magyarázható, hogy a liturgiakutatók legvirágzóbb területe a protestáns éneklési gyakorlat vizsgálata. A protestáns egyházi énekek, liturgikus énekek, gyülekezeti énekek történetéről szóló kutatásokat Csomasz Tóth Istvánt követően Fekete Csaba, Ferenczi Ilona és H. Hubert Gabriella írásai foglalták össze, áttekintésüket Baráth Béla és Szabadi István végezték el.¹⁵¹ A téma kézikönyvszerű összefoglalása H. Hubert Gabriella nagyszabású monográfiája, melyben a szerző 16–17. századi magyar nyelvű protestáns gyülekezeti és szertartási éneklésre vonatkozó nyomtatott és kéziratok forrásokban felbukkanó adatokat igyekezett összegyűjteni és rendszerezni a teljesség igényével. A munka a protestáns mentalitás- és kegyességtörténet kutatói számára nélkülözhetetlen adattár, amely segít a protestáns éneklés időbeli változásainak, felekezeti és az egyházkormányzati rend által meghatározott regionális különbségeinek feltárásában. Olyan kérdésekhez nyújt nélkülözhetetlen adatokat mint pl. a hangszerhasználat az egyházi szabályok és a mindennapi gyakorlat szintjén, a latin, illetve anyanyelvi éneklés formái, a templomi éneklés gyakorlatának társadalmi alakulása.¹⁵² A sajátos protestáns énekes szertartáskönyvekről, a graduálokról liturgiátörténeti szempontból Fekete Csaba és Ferencz Ilona értekezett,¹⁵³ az Öreg Graduál erdélyi továbbéléséről Kurta József közölt fontos adatokat, ifj. Karasszon Dezső pedig a gregorián és a református istentisztelet viszonyát vizsgálta. A nagyheti passióéneklés protestánsok körében fennmaradt gyakorlatát Molnár Ambrus, Hoppál Péter és Kurta József kutatásai alapján ismerjük.¹⁵⁴ Mindezen kutatások azt mutatják, hogy a protestáns liturgikus gyakorlatban még a 18. század második felében is használatban voltak a középkori liturgikus énekből átalakított szertartási énekek, köztük a magyar nyelvű gregorián dallamok. Oláh Szabolcs Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználatáról szóló monográfiájának számunkra fontos szempontrendszere a gyülekezeti énekhasználat korabeli szokásformáinak, tényleges gyakorlatának kérdésköre. Oláh a gyülekezeti énekeket, tartalmukat tekintve, leginkább a prédikációhoz hasonlítja, mivel a legáltalánosabb értelemben vett tanítást szolgálták. Ugyanakkor – teszi hozzá – aktívan vonták be a hívőt az istentiszteletbe, hiszen széles érzelmi skálán nyújtottak lehetőséget a hitnek az egyén vagy a gyülekezeti tag szerepköréből való megragadására és

¹⁵⁰ S. Lackovits 1997: 1–27.

¹⁵¹ A tételes felsoroláshoz lásd Baráth–Szabadi 2009: 14, 26

¹⁵² H. Hubert 2004.

¹⁵³ Fekete 2000: 207–351.

¹⁵⁴ Kurta 2002; ifj. Karasszon 2000: 139–204; Molnár 1988: 497–535; Hoppál 1997/98: 425–434; Kurta 2007: 231–238.

megvallására.¹⁵⁵ Ugyancsak irodalomtörténeti megközelítésű, de fontos művelődés-történeti szempontokat felvető könyv a Szabó András szerkesztette *Zsoltár a régi magyar irodalomban* című tanulmánykötet.¹⁵⁶

A református éneklés hagyományának speciálisan néprajzi nézőpontú, a népi kegyesség témakörébe ágyazott kutatási programját Szacsvay Éva vázolta fel. A népi kegyességgyakorlás közép-európai kutatási irányait értékelve amellet érvel, hogy míg a katolikus népi kegyességekutatás módszerei egy sajátos, jól körülhatárolható tárgyra épültek, amelyeknek látványos megnyilvánulásai, mozgalmi, tárgyejegüttesei, népköltészeti manifesztumai vannak, a protestáns kegyesség ettől lényegesen eltér, befelé forduló, személyes és diszkrét megnyilvánulások jellemzik, melyek alig láthatóak és kutathatóak. Ezért a megszokott néprajzi kutatási módszerek mellett inkább társadalomtörténeti, szociológiai, személyiség- és szociálpszichológiai módszereket ajánl. A népi kegyesség lokális vonásaira utalva sietteti a zsoltáréneklés helyi sajátosságaira irányuló kutatások megkezdését, a nyomtatott és kéziratoss énekeskönyvek, kéziratoss halottas énekeskönyvek gyűjtését, használatuk minél teljesebb körű kontextualizálását.¹⁵⁷ Ennek lehetőségeire Péter Évának *A református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szóhagyományban* című, a liturgiátörténet és a népzene kutatás módszereit ötvöző újszerű munkája mutat példát.¹⁵⁸

TÖRTÉNETI FOLKLORISZTIKA, VALLÁSOS SZÖVEGFOLKLÓR

A protestáns prédikációk és egyéb vallásos irodalmi műfajok régóta kedvelt forrásai voltak a történeti folklorisztikai kutatásoknak is. Ezt a gyümölcsöző kutatási hagyományt folytatva a 16–17. századi magyar nyelvű protestáns prédikációk exemplumait Dömötör Ákos kísérelte meg összegyűjteni, rendszerbe szedni. Hiánypótló katalógusa évtizedes előmunkálatok után 1992-ben jelent meg az MTA Néprajzi Kutatóintézetének *Folklór Archivum* c. sorozatában.¹⁵⁹ Ujváry Zoltán Bornemissza Péter postilláinak folklorisztikai szempontú elemzési lehetőségére mutatott példát.¹⁶⁰ Tanulmánykötetében negyven rövid olvasmányos fejezetben ismertette az Ördögi kísértetekben található azon folklórelemeket, melyek továbbhagyományozódva a 20. századig a magyar folklórkincs részét képezték. A prédikációk szövegfolklorisztikai szempontú kiaknázására mutatott példát Petrőczy Éva, aki Medgyesi Pál nagyszabású presbitériumvédő párbeszédess művében elemezte a szólások, köznyelvi fordulatok szerepét, megállapítva, hogy a szerző szóhasználatá a siker re-

¹⁵⁵ Oláh 2000.

¹⁵⁶ Petrőczy–Szabó 2011.

¹⁵⁷ Szacsvay 1991: 117–121.

¹⁵⁸ Péter 1998.

¹⁵⁹ Dömötör 1992.

¹⁶⁰ Ujváry 1999.

ményében az őt kibocsátó és befogadó falusi-mezővárosi közeg létformájához alkalmazkodott.¹⁶¹

Folklor és irodalom közötti közvetítő csatornák, közköltészet és népi kultúra összefüggéseinek szempontjából alapvetően fontos a protestáns kollégiumokban virágzó kéziratos diák- és kollégiumi irodalom vizsgálata. Jeles elődök nyomán a református kollégiumi költészettel újabban Komáromy Sándor, Nagy Júlia és Küllős Imola foglalkozott behatóbban. Komáromy Sándor a debreceni *Folklor és Etnográfia* sorozatban megjelent könyvében a 18–19. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények leíró-elemző-értékelő áttekintésére vállalkozott.¹⁶² Nagy Júlia munkája szintén a református kollégiumi irodalom és kultúra a 18–19. századi világába kalauzolja az olvasót. Az elsősorban a sárospataki és a debreceni iskola kulturális-irodalmi hagyományait vizsgáló kötet a kollégiumi diákélet bemutatása után a kollégiumi énekköltészettel, a diákköltészettel, a református iskolai színjátékokkal, a szervezett önművelődés fórumaival, illetve a 18. században kialakult műveltség 19. századi továbbélésével foglalkozik. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a sárospataki diákok halottbúcsúztató verseiből összeállított forráskiadvány.¹⁶³ A partikuláris iskolák nyomairól a magyar folklórban Dankó Imre közölt rövid írást.¹⁶⁴ Küllős Imola ide vonatkozó nézeteit *Közköltészet és népköltészet* című monográfiájában, illetve a dramatikus játékká formált Zsuzsanna játék 19. századi református énekeskönyvben felbukkanó folklorisztikus utóéletének bemutatása során fejtette ki.¹⁶⁵ A protestáns iskoladramák szövegközlése és átfogó bemutatása Varga Imre két évtizedes munkásságához kötődik.¹⁶⁶ Barna Gábor az önálló református vallásos népköltészet meglétét és műfaji sajátosságait kereső teoretikus igényű munkájában azt hangsúlyozza, hogy a népköltészetnek, különösen a szóbeliség és írásbeliség határán álló ún. félnépi műfajoknak van egy felekezethez szorosabban kötődő, a vallásosság jegyeit erősebben őrző és képviselő rétege, amely a református vallású közösségeknél erősebben kapcsolódik az iskolai kultúrához, a könyvkultúrához, mint pl. a katolikus közösségek esetében.¹⁶⁷ A konfesszionálisan megragadható specifikumok azonban ebben a műfajcsoportban sem minden esetben mutathatóak ki. Az egyházi tiltások ellenére a 17–18. századi virágzása óta szívósan fennmaradt félnépi, iskolai eredetű halottbúcsúztatókat vizsgálva Kríza Ildikó és Bartha Elek egyaránt a felekezeti specifikumok hiányára mutatott rá, a halottbúcsúztatók felekezeti feletti, általános keresztény tartalmát hangsúlyozva. A kérdés továbbgondolásának egyik lehetősége az összehasonlító vizsgálatokban rejtik, melyhez nélkülözhetetlenek Ke-

¹⁶¹ Petrőczy 2005b: 54–61.

¹⁶² Komáromy 1992.

¹⁶³ Nagy J. 2000; Nagy J. 2004.

¹⁶⁴ Dankó 1989: 281–188.

¹⁶⁵ Küllős 2005; Küllős 2001: 197–220.

¹⁶⁶ Varga 1989; Varga 1995.

¹⁶⁷ Barna 1996: 75–88.

szeg Vilmos és Fodor Attila aranyosszéki és Pénovátz Antal dél-bácskai gyűjtései.¹⁶⁸ Kis-Küküllő menti reformátusok körében gyűjtött ünnepi, alkalmi köszöntő verseket, illetve imádságszövegeket közölt Mészáros Borbála, mezőszéki reformátusok között gyűjtött archaikus imákat pedig Tánczos Vilmos. Ez utóbbi adatközlések önmagukban is fontosak, hiszen a protestáns környezetben máig fennmaradt archaikus imák meglétére mutatnak.¹⁶⁹

VALLÁSOS SZOKÁSOK: EGYHÁZI ÜNNEPEK ÉS JELES NAPOK, ÁTMENETI RÍTUSOK

Az egyházi év nagy ünnepköreinek közösségi rítusai a néprajzi kutatások egyik legkedveltebb területét jelentik. Ugyanakkor, ha a népi vallásosság, illetve a vallásos mentalitás irányából közelítünk a kérdéshez, a folklorisztika fontos, a vallásos szövegfolklor kapcsán már előkerült kutatási problematikáiba ütközünk. Elég, ha az egyházi és az egyháztól eltérő, történetileg változó kategóriájú szokások összefonódására és elkülönítési nehézségeire, illetve a vallásos tartalmú népszokások elhatárolásának, s ezen belül a felekezeti jelleg mibenlétének, valamint a felekezeti sajátosságok megragadásának összetett kérdésköreire utalunk. Különösen nehéz feladat a protestáns hagyományok körülhatárolása a változatos és gazdag római katolikus ünnepek és szokások mellett.

A református, vagy többfelekezetű közösségekben végzett, a felekezeti szempontra is utaló szokáskutatások közül az egyházi ünnepek és jelesnapok vallásos szokásainak kutatása terén mindenekelőtt Pozsony Ferencnek az erdélyi népszokásokról írott református adatokban gazdag egyetemi jegyzetét, Molnár Ambrusnak a református ünnepi szokások áttekintésére vállalkozó gazdagon adatolt tanulmányait, Barabás László marosszéki, azonbelül sóvidéki népszokásokról írott könyveit, illetve Madar Ilona munkáit érdemes kiemelni.¹⁷⁰ A hagyományos vallásos népszokások szokáselemeinek átértelmezésére, jelentés módosulására, etnikus, lokális identitásjelző szerepére Küllős Imola mutatott példát a húsvéti határkerülés szokáskomplexumát két Nyárád menti faluban vizsgáló tanulmányában. Egy másik írásában pedig Alsórákoson, a helyi szóhasználat szerint kicsipüncösdkor a jobbágyfelszabadítás emlékére tartott fogadalmi ünnepet értelmezte vallásos keretekben megvalósuló „történelmi emlékszokásként”.¹⁷¹ Közösségi emlékezési rítusok szakralizálódásának jól ismert példája az 1717-es tatárbetörés emlékére Széken tartott Birtalan napi fo-

¹⁶⁸ Kríza 1993; Bartha 1995; Keszeg 2000; Fodor 2009; Pénovátz 1998: 187–198.

¹⁶⁹ Mészáros 1996: 89–107; Tánczos 2007: 70–73.

¹⁷⁰ Pozsony 2006; Molnár 1985: 297–329; Molnár 1999: 11–79; Barabás 1998; Barabás 1999; P. Madar 1998. Az erdélyi vonatkozásokhoz lásd Tánczos Vilmos részletes kutatástörténeti áttekintését Tánczos 2010: 26–39.

¹⁷¹ Küllős 1996: 235–249; Küllős 1999: 97–105.

gadalmi megemlékezés, melynek jelentésrétegeit Nagy Anna elemezte. Hasonló jellegű a Mód László és Simon András által bemutatott két avasi református magyar falu szőlőhegyi hálaadó ünnepsége, az ún. prédikáció.¹⁷²

A hagyományos világban az emberi élet fordulóinak rítusai alapvetően vallásos tartalmúak voltak, melyekhez jól körvonalazható egyházi rendelkezések társultak. Az emberi élet fordulóihoz kötődő, az erdőfülei reformátusok körében gyakorolt egyházas, templomi szokásokról Zakariás Erzsébet adott leírást.¹⁷³ A keresztelés szokásrendszerét dunántúli református közösségekben S. Lackovits Emőke vizsgálta. Ugyanerről a vámosgálfalvi reformátusok között végzett gyűjtései alapján Kántor Katalin írt.¹⁷⁴ A konfirmáció magyarországi kezdeteiről, szertartásrendjéről, helyi szokásváltozatairól, azok továbbéléséről Fekete Csaba közöl liturgiátörténeti és szokástörténeti adatokban gazdag szakszerű leírást az első magyarországi ágenda szövegének újbóli kiadásához írt bevezetőjében.¹⁷⁵ A konfirmációt övező helyi szokásokra vonatkozó történeti forrásokból, visszaemlékezésekből Ötvös László közölt érdekes összeállítást. A konfirmációról mint sajátos református identitást képző alkalomról, illetve annak recens jelrendszeréről, tér- és szimbólumhasználatáról kalotaszegi terepmunkái alapján Szacsvay Éva értekezett.¹⁷⁶ A ceglédi nagytemplomban lezajlott konfirmációt Nagy Varga Vera mutatta be. Kirzsa Teréz Fruzsina pedig a püspökladányi református egyházközségben vizsgálta a vallási meggyőződés szerepét a konfirmandusok motivációi között. Az átmeneti rítusokhoz kötődő vallásos népszokások közül a leggazdagabb szakirodalom kétségkívül a halotthoz fűződő szokásrendszerre vonatkozik.¹⁷⁷ Református szempontból Molnár Ambrusnak a református és unitárius gyülekezetek virrasztási és halottas szokásait bemutató tanulmányát, Felhősné Csiszár Sarolta beregi temetkezési szokáskutatását, a marosszéki temetkezési szokásokról átfogó képet adó Nagy Ödön írásait és a feketicsi halotti és temetkezési szokások két évszázadáról összeállított munkát emeljük ki.¹⁷⁸

PARALITURGIKUS FORMÁK

Az egyházi tanításoktól eltérő szokásokról 1990-ben jelent meg Nagy Olgának alapvető tanulmánya, mely szinte katalógusszerűen foglalta össze a reformátusok

¹⁷² Nagy A. 1999: 107–120; Mód–Simon 1998: 147–157.

¹⁷³ Zakariás 1997: 443–454.

¹⁷⁴ S. Lackovits 1993: 339–417; Kántor 1995: 161–180.

¹⁷⁵ Fekete 2007b.

¹⁷⁶ Ötvös 1985: 110–131; Szacsvay 1998: 173–192; Szacsvay 2006: 226–248.

¹⁷⁷ Nagy Varga 2006: 59–79; Kirzsa 2007: 222–244.

¹⁷⁸ Molnár 1994: 21–39; Felhősné Csiszár 1987: 432–461; Nagy 1992: 53–63; Kórozs–Sárándi–Sárközi 1998.

körében tapasztalható paraliturgikus jelenségeket.¹⁷⁹ A halottak napjához kötődő katolikus szokásnak, a temetői gyertyagyújtásnak, az ún. világításnak az erdélyi reformátusok körében tapasztalt népszerűségével Küllös Imola foglalkozott aki szerint a helyi református közösségek a hivatalos tanításban előírt tiltást alárendelik egy belső közösségi igénynek, a halottakra való emlékezésnek, ami egyben a csoportos emigráció következtében felbomlott közösségek találkozásának is alkalma.¹⁸⁰ A reformátusok Mária tiszteletéről Molnár Ambrus és S. Lackovits Emőke közölt fontos adatokat.¹⁸¹ Vetési László az erdélyi református szórvány közösségeket érő ortodox hatásokról adott beszámolót. Példái között olvashatunk a vallás identitáskijelölő szerepéről nyelvváltáson átesett közösségekben, illetve kisebbségben élő reformátusok körében megragadható ortodox hatásokról. Különösen figyelemreméltóak azok az adatok, amelyek a helyi református közösségek felől az ortodox gyakorlatok átvételére ösztönző, helyi lelkészre irányuló nyomást írnak le. Ortodox–református vallási kölcsönhatásokról hozott példákat Sándor Attila a Kisküküllő-menti Sövényfalváról. A helyi közösség szokásait jól ismerő lelképásztor szerteágazó megfigyelései köszönnek vissza az ortodox hatásokat mutató szokások és hiedelmek bemutatása során.¹⁸² Interetnikus kapcsolatok vallási vetületét vizsgálta a népi vallásosság és néphit irányából Keszeg Vilmos és Czégényi Dóra is, előbbi a mezősegi folklór, utóbbi egy református magyar község, Zsibó hiedelemrendszerében elemezte a román pap személyéhez kötődő hiedelmeket, mágikus eljárásokat.¹⁸³

VALLÁSI SPECIALISTÁK

A népi vallásosság kutatásának Bálint Sándor óta kiemelt területe a vallásos élet specialistáinak, szervező egyéniségeinek vizsgálata. Működésük gyakran a hivatalos és nem hivatalos, elismert, el nem ismert vallásosság határmezsgyéjén mozgott és könnyen vezethetett a hivatalos egyházat helyi szinten képviselő lelképásztorokkal való konfliktushoz. Dankó Imre a temetési szertartást megszervező funerátorok tevékenységéről, Szigeti Jenő a házi istentiszteletek, magánáhítatok gyakorlásához nélkülözhetetlen kegyességi irodalmat biztosító 19. századi bibliaárusokról, Molnár Ambrus pedig a kárpátaljai énekdiktálókról közölt idevágó tanulmányt.¹⁸⁴ A vallási specialisták témakörben az utóbbi idők legnagyobb szabású kutatása Küllös Imola és Sándor Ildikó nevéhez fűződik, akik két kárpátaljai paraszt prófétaasszony működését és a körjük szerveződő ecclésiálák történetét vizsgálták. A puritán kegyes-

¹⁷⁹ Nagy O. 1990: 387–410.

¹⁸⁰ Küllös 1995: 223–235.

¹⁸¹ Molnár A. 1995: 29–37; S. Lackovits 2001c.

¹⁸² Vetési 1991: 79–84; Sándor 2000: 268–276.

¹⁸³ Keszeg 1996: 335–369; Czégényi 1999: 29–43.

¹⁸⁴ Dankó 1987: 325–340; Szigeti 2005: 98–113; Molnár 2001: 217–236.

ségi hagyományokat őrző református népi vallásosság másutt alig fellelhető 20. századi továbbélésére irányuló több éves kutatásuk szintézise a két prófétaasszony kéziratok bibliaparafrázisainak szövegkiadását is tartalmazó összefoglaló kötet, melyben gazdag szempontrendszer szerint mutatták be a két kárpátaljai prófétaasszony tevékenységének történetét, társadalmi háttérét, szellemi hatását és folklóráját.¹⁸⁵ A Kis-Küküllő menti református közösségekben megfigyelt, recens gyűjtésen alapuló református látomásokat és látnokaikat pszichoszociális, szociokulturális és rítuselméleti megközelítésben Peti Lehel mutatta be.¹⁸⁶

REGIONÁLIS ÉS LOKÁLIS KUTATÁSOK

A vallásos mentalitás, népi vallásgyakorlat kutatásának tematikusan rendszerező áttekintése után röviden kell szólnunk a vallásgyakorlatot regionálisan vizsgáló jelentősebb munkákról is, melyeknek segítségével, összehasonlító elemzésével bonthatóak ki egy-egy tájegység református közösségének mentalitásbeli sajátosságai, vallásgyakorlatának lokális vonásai. A sokfélekezetű Sóvidék falvainak vallásos szokásairól Madar Ilona adott a tájegység egyházainak szervezeti életére, liturgikus gyakorlatára, a népi vallásos képzetekre, ünnepnapok és hétköznapi vallásos szokásaira, rituális szöveghagyományára és a vallás erkölcsszabályozó szerepére egyaránt kitékintő leírást.¹⁸⁷ A szerb háborúk által sújtott Drávaszög egykori magyar reformátusságról Lábadi Károly sok évtizedes kutatásainak köszönhetően rendelkezünk megbízható ismeretekkel.¹⁸⁸ A szlavóniai magyar reformátusok vallásos szokásairól és a vidék népi vallásosságáról Madar Ilona és Molnár Ambrus leírásaiból tájékozódhatunk.¹⁸⁹ A dunántúli reformátusok vallásgyakorlatáról, vallásos szokásairól S. Lackovits Emőke többször idézett alapvető kutatásai adnak fontos eligazítást. A tiszazugi reformátusság vallásos szokásairól Tóth Judit tollából olvashatunk érdekes leírást. A Moldvába menekült magyar reformátusok egykori gyülekezeti életének nyomait Halász Péter gyűjtötte össze.¹⁹⁰

Végezetül, itt kell kitérnünk a néprajz számára különösen informatív terület, a helytörténeti, gyülekezettörténeti kutatások szerepére. Számbavételük és kritikai értékelésük önálló tanulmány feladata lehetne. Ezúttal csupán néhány tanulságos és jellegzetes példára szeretnék utalni. Az életmű gazadagsága és szerteágazó történeti-néprajzi szempontrendszere miatt méltán kiemelendők a gyülekezeteit jól ismerő,

¹⁸⁵ Küllös-Sándor 2009.

¹⁸⁶ Peti 2008: 95–102.

¹⁸⁷ P. Madar 1998.

¹⁸⁸ Lábadi 1994; Lábadi 2000.

¹⁸⁹ P. Madar 2001: 393–402; Molnár 1990: 211–226; Molnár 1999: 11–79.

¹⁹⁰ Halász 1999: 165–179.

élesszemű erdélyi lekipásztor, Péterfy László gyülekezettörténeti munkái.¹⁹¹ Módszertani szempontból az egyházközségi források megszólaltatásának példászerű megoldására a történész-levéltáros, Tóth Krisztina gyermelyi gyülekezetet bemutató munkáját említhetjük, valamint a társadalomtörténeti, néprajzi szempontokat is következetesen érvényesítő gyulai egyházközségi monográfiát, amelyben egyben az egyházközségi mikrotörténeti-helytörténeti kutatások tanulságainak lehetséges összegzéseit is jelzi a szerző, Kósa László.¹⁹²

IRODALOM

A. MOLNÁR Ferenc

1999 *Anyanyelv, vallás, művelődés*. Kolozsvár: Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége.

ALBERT Dávid

2006 Iskolamesterek javadalmazása Udvarhelyszéken a XVIII–XIX. században. *Aeropolisz Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. VI. 24–32.

AMBRUS Judit

2006 „Szegényes környezetben királyi gyermek – ez Vista...”: Egyházi és közösségi értékrend viszonya egy kalotaszegi faluban. *Tabula*. 9. 69–90.

ÁCS Pál

2001 „Az idő ósága” – Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest: Osiris.

BAHLCKE, Joachim

1999 Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert. In Leppin, Volker – Wien, Ulrich A. (Hrsg.): *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. 26–31. 2005 Stuttgart

BALÁZS KOVÁCS Sándor

1994 A presbitérium szerepe a sárközi parasztság életében. *Dunatáj*. XVII. 2–3. 65–74.

BALOGH Balázs

2007 Vázlat a Nyugat-Pennsylvania-i magyar közösségek társadalmáról. In Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore XXIV. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. 89–111. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2007 „...az utókor is borzadjon meg olvasásán!” – A Kalotaszegi Egyházmegye Esperesi Hivatala 20. századi iratanyagának társadalomtörténeti tanulságai. In Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. 329–361. Budapest: (Documentatio Ethnographica; 23.)

¹⁹¹ Péterfy 2000a; Péterfy 2000b; Péterfy 2001a; Péterfy 2001b.

¹⁹² Tóth K 1999; Kósa 2008a.

BALOGH Judit

- 1999 Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. In Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. 47–56. Miskolc
- 2005 Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás? *Egyháztörténeti Szemle*. 2005/1. 126–130.

BARABÁS László

- 1995 Eklézsiakövetés a székely „protestáns szentföldön”. In Küllős Imola (szerk.): *Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küllői Református Egyházmegyében. Vallási Néprajz*. 7. 141–160. Budapest
- 1998 *Forog az esztendő kereké. Sövidéki népszokások*. Marosvásárhely
- 1999 *Aranysítók, maszkurák, királynék: Erdélyi magyar dramatikus népszokások*. Marosvásárhely

BARÁTH Béla Levente – SZABADI István

- 2009 Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009). In Fazakas Gergely Tamás – Csorba Dávid – Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a kora újkorban*. Kutatótörténeti tanulmányok. 9–34. Debrecen

BARCZA József (szerk.)

- 1990 *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Budapest

BARNA Gábor

- 1987 Református kéziratok imák Báránдрól. In Balázs Géza – Voigt Vilmos (szerk.): *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. 25–32.
- 1996 Van-e magyar református népköltészet? In Küllős Imola (szerk.): *Ökumenikus tanulmányok. Vallási néprajz*. 8. 75–88.
- 1997 A magyar protestáns vallási néprajzi kutatások tizenöt éve. *Theológiai Szemle*. 275–280.

BARTHA Elek

- 1998 Néphit és népi vallásosság. In Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. 470–504. Budapest
- 2010 A református templomok néprajzáról. In Küllős Imola (szerk.): *Hit – Élet – Tudomány. Tanulmányok molnár Ambrus emlékére. Vallási néprajz*. 15. 67–72.

BÁRTH Dániel

- 2005 *Esküvő, keresztfelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkor Magyarországon*. Budapest: MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport

BARTÓK István

- 1998 „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest

BENDA Gyula

- 1997 A reformáció mikrotörténelme és a városiasodás makrotendenciái. *Budapesti Könyvszemle*. 9(1997) 2.

BICZÓ Gábor

- 2000 Asszimiláció és identitásváltás küszöbén: egy észak-erdélyi református magyar szórvány, Domokos esete. *Erdélyi Múzeum*. 3–4. 139–146.

Ifj. BERTÉNYI Iván

- 2006 A Kálvin téri gyülekezet presbiterei a 19. században. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*. I. 197–231. Budapest

BILKAY Ruth – LACZKÓ Gabriella

- 2002 *Szupplikáció a Sárospataki Református Kollégiumban 1945–1951.* (Acta Patakina X.) Sárospatak

BITSKEY István

- 2005 A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban. In Bényei Péter – Gönczy Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom.* 13–34. Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium. 35.)
- 2008 Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében In Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás (szerk.): *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről.* Studia Litteraria. XLV. 11–23. Debrecen

BINDORFFER Györgyi

- 2006 Egyház, vallás, etnikai identitás: Katolicizmus és protestantizmus a magyarországi svábok körében In A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások.* 63–78. Budapest

BOD Péter

- 1999 *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762.* (Sajtó alá rendezte, bevezetőt írta Buzogány Dezső, Sipos Gábor) (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek. 3.) Kolozsvár:

BOGÁRDI SZABÓ István

- 2008 Kálvin és kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti egyház- és teológiatörténetben. In Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége.* 338–349. Budapest
- 2009 Kálvin hagyománya a Dunamelléken. In Farbakó Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya – Református kulturális örökség a Duna mentén. A Budapesti Történeti Múzeum kiállítási katalógusa.* 13–23. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.

BRANDT, Juliane

- 1998 A protestánsok és a millennium (Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében) *Századvég* 3. 11. 167–193.
- 1999 Szikszai utódai. Református imádságos könyvek a 19. század második feléből mint mentalistástörténeti forrás I–II. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve.* IX. 111–141.; X. 141–162.
- 2003 Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak *Századvég* 8. 29. 57–93.
- 2004 Nők a magyar református imádságoskönyvekben a 19. század második felében In Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai II.* 606–614.
- 2006 A (buda)-pesti református egyház dualizmus kori adólistái. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten.* I. 173–195. Budapest

BUZOGÁNY Dezső

- 2009 A kálvini etikára épített egyházközségi vagyongazdálkodás. In Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége.* 291–337. Budapest

BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronika – KOLUMBÁN Vilmos – SIPOS Gábor

- 2001 *Erdélyi református zsinatok.* III.: 1771–1789; IV. 1790–1800. Kolozsvár

- BUZOGÁNY Dezső – ŐSZ Sándor Előd (s. a. rend.)
 2003–2007 *A Hunyad-Zarándi Református Egyházkerületek történeti katasztere*. I–III. (1608–1807.) Kolozsvár
- 2007 *A Hunyad-Zarándi Református Egyházkerület Parciális Zsinatainak végzései, 1686–1718, 1810–1815*. Kolozsvár
- BUZOGÁNY Dezső – ŐSZ Sándor Előd – TÓTH Levente
 2008a *A történelmi Kükküllői Református Egyházkerület egyházkerületeinek történeti katasztere 1648–1800. I. Ádamos–Dányán*. Kolozsvár
- 2008b *A Kükküllői Református Egyházkerület Parciális Zsinatainak végzései I. 1638–1720*. Kolozsvár
- 2009 *A történelmi Kükküllői Református Egyházkerület egyházkerületeinek történeti katasztere 1648–1800. II. Désfalva–Kóródszentmárton*. Kolozsvár
- CRĂCIUN, Maria – GHITTA, Ovidiu – MURDOCK, Graeme
 2002 *Confessional Identity in East-Central Europe*. Aldershot
- CZÉGÉNYI Dóra
 1999 Magyar–román interetnikus kapcsolatok vallási vetülete: A román pap alakja egy erdélyi közösség hiedelemrendszerében. In Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. 29–43.
- CZEGLÉDY Sándor
 1990 A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben. In Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. 137–153. Budapest
- CSÁKI Árpád
 2004 Templomi helyek rendszere Háromszéken a XVII–XVIII. században. In S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 6/1. 149–161.
- 2008 „Azon kastélyban való kamarahelyek”: Adatok a háromszéki templomvárak conservatoriumainak rendszeréhez. In Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. 25–40. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – L'Harmattan.
- CSEPREGI Zoltán
 2006 Erdélyi Gabriella: Egy kolostorper története – könyvismertetés. *Budapesti Könyvszemle* 2006 nyár 162–167.
- 2007 A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon. In Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. *Történelmi Szemle*. 49. 391–406.
- 2010 *A reformáció nyelve: A magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. MTA Doktori értekezés, kézirat
- CSORBA Dávid
 2008 „A sovány lelket meg-szépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. (Nemzet, Egyház, Művelődés. 5.) Debrecen
- 2009 A 17. századi református prédikációk nemzetközi kutatástörténete In Fazakas Gergely Tamás – Csorba Dávid – Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatástörténeti tanulmányok*. 113–183. Debrecen
- 2011 *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*. (Speculum Historiae Debreceniense 6.) Debrecen

- DANKÓ Imre
- 1985 Az úrasztala. In Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási néprajz*. 1. 132–156.
- 1987 A funerátor. In Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási néprajz*. 3. 325–340. Budapest:
- DE CEVINS, Marie-Madeleine
- 2008 *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle*. (vers 1450 – vers 1540) Roma
- DIENES Dénes
- 1998 Liturgia Sacrae Coenae. 340 éves a tiszáninneri puritánus úrvacsorai rendtartás. *Sárospataki füzetek*. 2. 66–76.
- 2000 *Mintbogyó immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*. Sárospatak
- 2001a *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század*. Budapest
- 2001b *Isten Anyaszentegyházának emlékeztetire... Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kisbonti egyházmegyében 1753–1759, 1764*. (Acta Patakina VIII.) Sárospatak
- 2002 *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században*. Sárospatak
- 2006 A bibliaolvasás protestáns gyakorlatának példái a 17. században. In Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *Értnél maradandóbb*. 31–42. Budapest–Vízoly
- 2008 *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*. Sárospatak
- DIENES Erzsébet
- 2002 A református egyház irányító szerepe az egyháztagok mindennapi életében: Kunhegyes jegyzőkönyvi és anyakönyvi bejegyzéseinek néhány tanulsága a 18–19. századból. *Egyháztörténeti Szemle*. 3. 2. 45–52.
- DÖMÖTÖR Ákos
- 1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. (Folklór Archivum. 19.) Budapest
- 1996 Az orbis pictus keletkezése. *Magyar pedagógia*. 96. 2. 169–184.
- ERDÉLYI Gabriella
- 2005 *Egy kolostorper története Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. Budapest
- FAGGYAS István
- 1990-91 *Lakosság és templomi ülésrend I–II*. (Gömör Néprajza. XXVII–XXXI.)
- FARBAKY Péter – KISS Réka (szerk.)
- 2009 *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus* Budapest
- FATA Márta
- 2000 *Ungarn, das Reich der Stephankrone im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*. Münster
- FAZAKAS Gergely Tamás
- 2006 A kora újkori magyar kálvinizmusról – angolul, *Budapesti Könyvszemle* 2006. nyár, 142–152.
- 2008 Az imádság testi kifejeződései az angol és a magyar puritanizmusban. Az 1643-as Praxis pietatis filológiai és ikonográfiai kérdései. In Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János (szerk.): *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi magyar puritanizmusról*. 95–147. Debrecen

- 2008 Nemzet és/vagy Anyaszentegyház. A mi-tudat kérdése a XVII. századi protestáns imádságirodalomban In Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás (szerk.): *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarországon*. (Studia Litteraria. XLV.) 190–214. Debrecen
- 2009 A kora újkori protestáns imádságirodalom nemzetközi és hazai kutatástörténete. In Fazakas Gergely Tamás – Csorba Dávid – Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatástörténeti tanulmányok*. 185–225. Debrecen
- 2008 *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben. (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései.)* Doktori disszertáció, kézirat
- FAZAKAS Sándor (szerk.)
- 2009 *Kálvin időszűrője. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Budapest
- FAZEKAS Csaba
- 1999 Protestáns megújulási mozgalom és szektaügy a XVIII. századi Szabolcs vármegyében. *Studia Miskolcensis*. 3. Történelmi tanulmányok. 120–144. Miskolc: A Miskolci Egyetem Történettudományi Tanszékeinek évkönyve.
- FEKETE Csaba
- 2000 Graduál és református istentisztelet. Liturgiátörténeti áttekintés az Öreg Graduál somorjai példányának kéziratos pótlékai alapján. In G. Szabó Bontond et al (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XVII. századi történetéből*. 207–351. Debrecen:
- 2003a *Liturgia Sacrae Coenae. Az az: Úr Vacsorájának Ki-osztásában-való Rend és Cselekedet. Melyben megegyeztetnek a' Tiszán Innen levő Egyházi Szent Társasághéli Tanítók. Nyomattatott Patakon, Rozsnyai János által, 1658-ban.* Közreadja: Fekete Csaba. Sárospatak. (Acta Patakiana XV.)
- 2003b Néma úrvacsorázás, avagy „Vegye ön e bort!” *Egyháztörténeti szemle*. 4. 2. 3–28.
- 2007 A Praxis pietatis egyes imádságai a hazai református liturgia és kegyesség történetében. *Könyv és Könyvtár*. 29. 5–25.
- FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta
- 1987 A közvetítők szerepe a beregi temetkezési szokásokban. *Vallási Néprajz*. 2. 432–461.
- 1997 A kárpátaljai református egyházak XVII–XVIII. századi úrasztali terítői *Vallási Néprajz*. 9. 301–333.
- FILEP Antal
- 2010 Társadalmi összeütközés a templomi ülésrend körül Abaújpáron: A hajdani nemesi birtokosok és az egykori telkes jobbágyok, zsellérek konfliktusa 1945-ben, a templomi stallumok használata ügyében. In Mód László – Simon András (szerk.): *Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendő Barna Gábor tiszteletére*. 626–632.
- FODOR Attila
- 2008 Az aranyosszéki halottbúcsúztató versek 21. századi vizsgálata. *Erdélyi Múzeum*. LXX. (1–2.) 1–16.
- FORRÓ Albert
- 2006 Templomi ülésrend a XVIII. századi udvarhelyi református egyházmezejében. *Aeropolis Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. V. 87–98.

- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond
 2008 Biblia és olvasás. In Heltai János és Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Biblia Sacra Hungarica. A könyv, „mely örök életet ad”*. 57–72
- GALUSKA Imre
 1992 *Egyház és közösség: Az egyházi közteherviselés emlékei a kesznyéteni eklézsia számadáskönyveiben.*
- GÉRA Eleonóra
 2006 *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952.* doktori disszertáció 2006 kézirat <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gera/diss.pdf>
 2010 „Kérd az Urat, hogy tegyen téged végre igazán kicsivé és szerénnyé!” Protestáns vallásos érzület, női szerepek, család a 19. században. *Budapesti Negyed*. 18. 2.120–140.
- GEREBEN Ferenc
 1999 *Identitás, kultúra, kisebbség.* Budapest
- GEREBEN Ferenc – TOMKA Miklós
 2000 *Vallásosság és nemzettudat – Vizsgálódások Erdélyben.* Budapest
- GÖRÖG Hajnalka
 2001 Képmetamorfózisok. Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17–18. század prédikációelméletében és -gyakorlatában. *Erdélyi Múzeum*. 63. 3–4. 115–143.
- GUITMAN Barnabás
 2009 Reformáció és felekezetszerveződés Bártfán. In F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció: teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. 252–262.
- GYŐRI L. János
 2000a Izráel és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. Századi prédikátori irodalomban. In G. Szabó Botond et al (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XVII. századi történetéből*. 29–52. Debrecen
 2000b Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai. *Irodalomtörténet*. 2000/1, 51–71.
 2002 Nagyari József tábori prédikációi [bevezető tanulmány] In Győri L. János: *Nagyari József tábori prédikációi. [1681–1683], s. a. r.*, 13–40. Debrecen
 2002 Kegességi sikerkönyv a 17. században. A Praxis pietatis magyarországi útja. In Dienes Dénes (szerk.): *Doctrina et pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*. 38–51. Debrecen–Sárospatak
- GYULAI Éva
 2006 „Hajtsd le, Uram, füleidet...”: Két 17. századi könyörgés. *Egyháztörténeti szemle*. 7. 1. 58–86.
- HAJNAL Virág – PAPP Richárd
 2008 *Közelből is távol. Magyar világok a Vajdaságban.* Budapest
- HALÁSZ Péter
 1999 A protestáns vallások szerepe a moldvai magyarok életében. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. IX. 165–179.
- HALMOS Károly
 2010 Református fővárosiak. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*. 1–2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. [=Az ELTE BTK

- Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.] Argumentum Kiadó–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 2006.) *Aetas* 25. évf. 2. sz. 212–220.
- HATOS Pál
- 2001 *Reformáció és történeti hagyomány. A genfi reformációkép változásai a XVI–XX. században a historiográfiai elemzés tükrében.* Budapest
- 2005 *A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. Múltunk.* 1. 89–117.
- 2006 *Az 1909-es Kálvin-jubileum.* In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten.* I. 1163–1178.
- HELTAI János
- 1990 *A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúránkban* In Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vízolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.* 171–183.
- 2004 *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655).* Budapest
- HOPPÁL Péter
- 1997–1998 *A hiányzó láncszem: a Bánffyhungyadi Passió. Magyar Egyházszervezés.* 425–434.
- HÖRCSIK Richárd
- 1998 *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777.* Sárospatak
- HUBERT Gabriella. H.
- 2004 *A régi magyar gyülekezeti ének.* (Historia Litteraria. 14.)
- IMRE Mihály
- 1995 *„Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában.* Debrecen
- Ifj. KARASSZON Dezső
- 2000 *Synopsis Gradualis. A gregorián ének és a magyar református istentisztelet.* In G. Szabó Botond et al (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XVII. századi történetéből.* 139–204. Debrecen
- KÁNTOR Katalin
- 1995 *Hiedelmek és szokások a születéstől a keresztelőig a vámosgálfalvi reformátusoknál.* In Küllös Imola (szerk.): *Gyülekezeti élet és vallási szokások a Kükküllői Református Egyházmegyében. Vallási Néprajz.* 7. 161–180.
- KECSKEMÉTI Gábor
- 1998 *Prédikáció, retorika, irodalomelmélet. A magyar nyelvű balotti beszéd a 17. században.* (Historia Litteraria. 5.) Budapest
- KESZEG Vilmos
- 1996 *A román pap és hiedelemköre a mezősegyesi folklórban.* *Ethnographia.* CVII. 1–2. 335–369.
- 2000 *Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban.* In Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* 131–164. Szentendre
- 2006 *Egy Hír adás a' Késő maardékehoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok.* Marosvásárhely
- KINDA István
- 2004 *Az egyházi segélyek elosztásának krízise (Egy magyar–holland testvérkapcsolat alakulása).* In A. Gergely András – Kemény Márton (szerk.): *Motogoria. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára.* 135–143.

- KIRZSA Teréz Fruzsina
- 2007 A püspökladányi református egyházközség bemutatása a konfirmáció ünnepének segítségével. In A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. 222–244. Budapest
- KISS Dénes
- 2003 Az erdélyi református egyház és a CE Szövetség. *Erdélyi Társadalom* I. 55–66.
- KISS Réka
- 2006a Református ébredés Budapesten. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*. II. 1343–1368. Budapest
- 2006b Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*. II. 1369–1421. Budapest
- 2010 Kendi Mihály peres ügyei. Református lelkészek normaszegései a kora újkorban a Küllői Református Egyházmegye iratai alapján. In Küllős Imola (szerk.): *Hit – Élet – Tudomány. Tanulmányok Molnár Ambrus emlékére. Vallási néprajz* 15. 11–31.
- 2011 *Egyház és közösség a kora újkorban a Küllői Református Egyházmegye iratai tükrében*. Budapest
- KIS Tímea, N.
- 2010 Adalékok a XVI. századi erdélyi protestáns nyomtatványok illusztrációihoz. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. 541–550.
- KISS Z. Géza
- 1999 Ormánsági építkezők presbiteri jegyzőkönyvek lapjain. (Vajszló 1850–1930.) *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*. 9. 143–163.
- KLANICZAY Gábor
- 2007 Ördögi kísértetek. Bornemisza Péter és a reformáció ördög-kepe. In Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. 617–637. Budapest
- KOLUMBÁN Vilmos József
- 2002 *Törvényhozó egyház*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 9.) Kolozsvár: Kolozsvári Református Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszéke.
- 2005 *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár
- KOLUMBÁN Vilmos József (s. a. rend.)
- 2005 *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790: Aldoboly – Zalan*. Kolozsvár
- 2007 *A nagysajói káptalan egyházközségeinek történeti katasztere*. Kolozsvár
- KOLUMBÁN Zsuzsanna
- 2006 Nemi bűncselekmények a XIX. században. *Aeropolis Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. VI. 67–92.
- KOMÁROMY Sándor
- 1992 *XVIII. századi sárospataki kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények*. (Folklór és etnográfia. 61.) Debrecen
- KÓRIZS József – SÁRÁNDI István – SÁRKÖZI Ferenc
- 2008 *Református halotti és temetkezési szokások Feketitsen 1785–1997*. Újvidék

KÓSA László

- 1988 Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában In Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* 350–365. Budapest. [Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom* 141–154. Budapest. 2011.]
- 1989 Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a 19–20. században. *Magyarságkutatás.* 7–22. [Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom.* 246–266. Budapest. 2011.]
- 1990 Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz* VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. 443–481. Budapest
- 1993 *Egyház, társadalom, hagyomány.* Debrecen
- 1993 Vallási mozgalmak Dél-Magyarországon az újkorban. In Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány.* 135–146. Debrecen
- 1994 A szlavóniai magyar reformátusok egyházi és társadalmi állapota 1885-ben. In Arady Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből.* 43–72. Budapest. [Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom.* 202–229. Budapest 2011.]
- 1999 A kunágotai áttérés. In Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére.* 109–123. Debrecen. [Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom.* 267–288. Budapest, 2011.]
- 2001 Protestantizmus és magyar művelődés. Előadás az MTA-n a magyar államiság ezredik évfordulója alkalmából rendezett konferencián. 2000. május. In *Közyűlési előadások 2000. Millennium az Akadémián I.* 55–69. Budapest
- 2003 Egy alföldi mezőváros (Gyula) református presbitériuma a XIX. században. *Ethnographia* CXIV. 1–2. 1–42.
- 2006 Az egyesületek a budapesti reformátusok életében. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten: tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról II.* 1077–1117. Budapest
- 2008a *A gyulai református egyház története.* Gyula
- 2008b Felekezeti és nemzetiségi azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példa. In Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* 391–400. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
- 2009a *Tartozni valahová. Cikkeek, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról.* Kolozsvár
- 2009b Reformátusok Budapesten. In Kósa László: *Tartozni valahová. Cikkeek, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról.* 125–135. Kolozsvár
- 2010 Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében, Egyházzüldözés és egyházzüldözők a Kádár-korszakban. In Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.) *Egyházzüldözők és egyházzüldözés a Kádár-korszakban.* 270–288. Budapest
- 2011 *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok.* Budapest
- 2011a Bevezetés. Keresztények és keresztyének: a magyar kultúra katolikus- protestáns tagoltsága. In Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom.* 7–14. Budapest
- 2011b A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál. In Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom* 15–33.

- KÓSA László (szerk.)
2006 *Reformátusok Budapesten I–II. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* Budapest
- KOVÁCS I. Gábor
2007 Kósa László (szerk.): Reformátusok Budapesten I–II. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Budapest, 2006 *Korall: társadalomtörténeti folyóirat* 8. 27. 205–213.
- KOVÁCS István, B.
2003 Erkölc és fegyelmezés a vályi egyházban a jobbágyszabadulás előtt. In Kovács István, B. (szerk.): *Gömörológia. Írások a történelmi Gömör és Kishont vármegye múltjáról és jelenéről.* 97–108.
- KOZMA István
2006a Reformátusok a budapesti statisztikákban – Táblázatok a fővárosi református népesség demográfiai, társadalmi és kulturális sajátosságairól. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten I.* 107–145. Budapest
2006b A budapesti reformátusok társadalmi összetétele (1932–1949). In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten I.* 233–272. Budapest
- KÖBLÖS József
2011a „Idvez légy, Kedves Druszám!”. A pápai Eöry Szabó és Eöry családok a XVIII. században. *Acta Papensia* X. 1–2. 1–64.
2011/b „Tiszteletes tudós, kegyességgel 's böltsességgel tündöklő Áronok”. A pápai Torkos család története és szerepe a dunántúli reformátusság életében. *Acta Papensia* X. 227–292.
- KÖBLÖS József (szerk.)
2006 *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861.* Pápa
- KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt – HUDI József (szerk.)
2009 *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai: 1526–1760.* (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai 10.) Pápa
2009 *Különleges forrás a rekatolizáció időszakából „Processus visitationis”: Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben.* Pápa
- KRISTÓF Ildikó
1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen
- KRÍZA Ildikó
1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók.* Budapest
2001 A pétfürdői református egyházközség a háborúban és a kommunizmus idején. In S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5/2. 63–78.
- KURTA József
2002 *Az Öreg Gradual századai Erdélyben.* Kolozsvár
2007 Középkori eredetű nagyheti énekek továbbélése az erdélyi református egyházközségekben. In S. Lackovits Emőke – Szócsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7/1. 231–238.
- KÜLLŐS Imola
1995 „Világ világossága.” (Küllő menti adatok egy újkori szokás élettörténetéhez.) [Halottak napja.] In Küllős Imola (szerk.): *Gyülekezeti élet és vallási szokások.*

- sok a Kükküllői Református Egyházmegyében *Vallási néprajz* 7. Gyülekezeti élet és vallási szokások a Kükküllői Református Egyházmegyében. 223–235. Budapest
- 1996 „Kicsi pünkösöd”, avagy „a szabadság napja” Alsórákoson. In Küllős Imola (szerk.): *Ökumenikus tanulmányok. Vallási néprajz* 8. 235–249. Debrecen
- 1999 A húsvéti határkerülés és zöldágazás innovációi két Nyárad menti faluban. In Küllős Imola (szerk.): *Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Vallási néprajz* 10. 97–105. Budapest
- 2001 Zsuzsanna-játékok XIX. századi református kéziratokban. In Barna Gábor (szerk.): „Nyisd meg. Uram Nyisd meg, Uram, szent ajtódát...”, *Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*. 197–220.
- 2005 *Közkeletészet és népköltészet*. Budapest
- 2008 Tények és értékelő megjegyzések a Kükküllői Református Egyházmegye Levéltárának (1639–1952) mentési munkálatairól. In Fülemlé Agnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. 310–316. Budapest
- 2010 Emlékezés egy „néprajzos” lelkészre. In Küllős Imola (szerk.): *Hit – Élet – Tudomány. Tanulmányok molnár Ambrus emlékére. Vallási néprajz* 15. 8–19.
- KÜLLŐS Imola – SÁNDOR Ildikó
- 2009 *Két kárpátaljai parasztpróféta szent iratai*. Budapest
- KÜLLŐS Imre
- 1997 Felfogadás Kárpátalján In Küllős Imola– Molnár Ambrus (szerk.): *Kárpátaljai tanulmányok. Vallási néprajz* 9.
- LÁBADI Károly
- 1994 *Istennek hajlékai a Drávaszögben*. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 5.) Budapest
- 2000 *Istennek népei a Drávaszögben*. Eszék
- LACKOVITS Emőke. S.
- 1992 Katolikus elemek a református népi vallási gyakorlatban: Közép-Dunántúl, XIX. század II. fele, XX. század. In Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban: A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai, Esztergom 1991, május 29–31*. 313–318.
- 1993 Református keresztlési szokások a Dunántúlon. *A Veszprém megyei múzeumok közleményei* 19/20. sz. 399–417.
- 1996 A dunántúli reformátusok liturgikus textíliái a XVI–XIX. században. In Bertényi Iván– Dóka Klára (szerk.): *Magyar egyháztörténeti évkönyv* 2. Bogyay Tamás emlékére 163–190.
- 1997 Az úrvacsora a magyar református népi hitéletben a XX. században, különös tekintettel a Dunántúlra. *Ethnographia* CVIII. 1–2. 1–27.
- 2001a Adatok a református egyházfegyelemhez Dunántúlon a XVIII–XX. században. In Barna Gábor (szerk.): „Nyisd meg, Uram szent ajtódát...”: *Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*. 221–244.
- 2001b Különböző felekezetű közösségek együttélése a Veszprémi Egyházmegyében a XVII–XX. Században. In S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5/2. 137–163.
- 2001c Mária alakja a Veszprém megyei reformátusok vallásgyakorlatában. In Barna Gábor (szerk.): *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. 291–301. Szeged

- 2002 Kultikus hely, szakrális, liturgikus, felekezeti tér. A vallásgyakorlás színtere a közép-dunántúli református közösségekben. *Néprajzi Látóbatár*. 11. 1–4. 157–169.
- 2007 Református rendtartás és egyházfegyelem a Balaton-felvidéken. *Ethnographia*. CXVIII. 2–3. 125–150.
- 2008 Reformátusok Budapesten. *Ethnographia*. CXIX. 2–3. 207–242.
- LÁSZLÓ Zsófia, V.
- 2008 Áron nemzetsége. Református lelkészcsaládok a 18. századi Erdélyben. In *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*. 337–347. Nyíregyháza
- LEPPIN, Volker – WIEN, Ulrich A. (Hrsg.)
- 1999 *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas*. Stuttgart
- LUFFY Katalin
- 2005 „Mint valami aczél tükörben élőven láttatom” – A nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben. In Gábor Csilla (szerk.): *A történetmondás rétegei a kora újkorban*. 35–74. Kolozsvár
- MADAR Ilona, P.
- 1998 *A Sóvidék vallásosságáról*. Marosvásárhely
- 2001 Kórógy, Szentlászló, Haraszti és Rétfalu vallásos szokásairól In S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5/1. 393–402.
- MÉSZÁROS Borbála
- 1996 Adatok a református vallásos népköltészethez a Kis-Küküllő vidékéről. In Küllős Imola (szerk.): *Ökumenikus tanulmányok. Vallási néprajz* 8. 89–107.
- MISÁK Marianna
- 2001 *Reformáció és nőnevelés. Adatok a leányok oktatásának 17. századi történetéhez, különös tekintettel Felső-Magyarországra*. (Acta Patakina VI.) Sárospatak
- MÓD László – SIMON András
- 1998 Prédikáció. Szőlőhegyi hálaadó ünnep két avasi református magyar faluban. In Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriszta János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6. 147–157. Kolozsvár
- MOLNÁR Ambrus
- 1985 A húsvéti ünnepkör református szokási a Tiszántúlon In Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 1. 297–329.
- 1986 A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága. In Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallások köréből*. 418–443. Budapest
- 1987 A takarékmagtárak, mint népi jellegű egyházi intézmények a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. században. In Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási Néprajz* 1. 252–300.
- 1988 A passió, mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben: A református passió történetének áttekintése és szövegének vizsgálata. In Hopp Lajos – Küllős Imola – Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*. 497–535.

- 1990 A református vallás szerepe a magyarságtudat őrzésében a szlavóniai Szentlászlón és Kórógyon. In Fejős Zoltán – Küllös Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl* 211–226.
- 1994 Adatok temetési szokásaink eredetéhez: a virrasztás mai gyakorlata a Küküllő és Nyárád menti református és unitárius gyülekezetekben. In Bartha Elek – Dankó Imre – Küllös Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz* 6. 21–39. Debrecen
- 1995 Mária-tisztelet a protestáns népi vallásosságban. *Theológiai szemle* 38. 1. 29–37.
- 1996a A református egyház és a partikuláris iskola tisztségviselői és azok javadalma-
zása a XVIII–XIX. században Hajdúszoboszlón. In Küllös Imola (szerk.): *Ökumenikus tanulmányok. Vallási néprajz* 8. 167–189.
- 1996b Lelkészhívás és marasztás a Református Egyházban: papmarasztás az erdélyi és tiszántúli egyházkerületben a XVI–XIX. században. *Theológiai Szemle* 39. 1. 14–20.
- 1999a Fejezetek a horvátországi magyar reformátusság népi vallásosságából: Adatok Szentlászló és Kórógy népi vallásosságához. *Néprajzi Látóbatár*. 8/1–4. 191–217.
- 1999b Református ünnepek, ünnepi szokások, jeles napok, hagyományok In Küllös Imola (szerk.): *Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Vallási Néprajz* 10. 11–79.
- 2001 Egyházi és vallásos élet, „diktálás”, „éneklők” Nagydobronyban. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5/1. 217–236.
- MOLNÁR Ambrus – SZIGETI Jenő
1988 *Református népi látomásirodalom a XVIII. században*. Budapest
- MOLNÁR Antal
2005 *Mezőváros és katolicizmus: Katolikus egyház az egri püspökség bódoltsági területein a 17. században*. Budapest
- 2008 Egy válság anatómiája. Marie-Madeleine de Cevins: Les franciscains observants hongrois de l’expansion à la débâcle (vers 1450 – vers 1540). *Budapesti Könyvszemle* 20. 216–224.
- MOLNÁR Attila Károly
1994 *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*. Debrecen
- MONOK István
2006 *A bibliai Rákócziak*. Budapest
- 2009 Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon. In Farbaky Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus*. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15. 42–46. Budapest
- MURDOCK, Graeme
2000 *Calvinism on the Frontier 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*. Oxford
- 2002 Calvinist catechizing and Hungarian Reformed identity. In Crăciun, Maria – Ghitta, Ovidiu – Murdock, Graeme (eds.): *Confessional identity in East-Central Europe*. 81–98. Aldershot: Palgrave.
- 2004 *Beyond Calvin. The Intellectual, Political and Culutral World of Europe’s Reformation Churches*. c. 1540–1620.

- 2009 A magyar református egyháztörténet-írás In Fazakas Gergely Tamás – Csorba Dávid – Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatástörténeti tanulmányok*. 59–81. Debrecen:
- NAGY Anna
1999 „Aztán fogadást tett a széki nép...” Birtalan napja és jelentései. In Küllös Imola (szerk.): *Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Vallási néprajz* 10. 107–120. Budapest
- NAGY Áron
2006 Budapest vallásföldrajza. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten I.* 65–105. Budapest
- NAGY Janka Teodóra
1996 A templomi ülésrend Bölcskén. *Múzeumi levelek*. 75. 2. 331–341.
- NAGY Júlia
2000 *Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII–XIX. században*. Budapest
2004 *Mennyei Parnasszus” Sárospataki diákok halottbúcsúztató versei*, s. a. r. és jegyzetek. (Acta Patakina XVI.) Sárospatak
- NAGY Károly Zsolt
2009a A hit ábécéje. A biblikus világkép vizuális reprezentációi a 16–18. századi Európában – az ábécés könyvek példája. *Egyháztörténeti Szemle*. 10. 2. 77–94.
2009b Max Weber Protestáns etikájának recepciója a magyar református teológiában a második világháború előtt. In Hoppál Mihály (főszerk.) – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore* XXVI. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. 239–261. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
2009c Dunamellék – A lélek ereje a statisztikákban. In Farbaký Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya – Református kulturális örökség a Duna mentén. A Budapesti Történeti Múzeum kiállítási katalógusa*. 134–139. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
2010 A látás iskolája. A vizuális tudásátadás elemi szintje a 17–18. századi ábécés-könyvekben. In Balogh Balázs (főszerk.) – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore*. XXVII. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. 47–86. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
2012 „Hova lett a református öntudat?” In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. 579–619. Pécs–Budapest
- NAGY Olga
1989 *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Budapest
1990 Az egyházi tanítástól eltérő szokások az erdélyi református népi vallásosságban. In Fejős Zoltán – Küllös Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. 124–131.
- NAGY Olga – NAGY Ödön
2000 Havad erkölcsi élete. In Nagy Olga (szerk.): *Változó népi kultúra. Társadalom néprajzi vizsgálat Havadon*. 387–410. Bukarest–Kolozsvár
- NAGY Ödön
1992 Temetési szokások a Maros megyei református gyülekezetekben. *Néprajzi Látóhatár*. I. 3–4. 53–63.

NAGY VARGA Vera

- 2006 Konfirmáció a ceglédi nagytemplomban. In Veres Emese Gyöngyvér (szerk.): *250 éves a konfirmáció Magyarországon Vallási néprajz* 13. 59–79.

NAGY Zsombor

- 2002 Arány és mérték a vallásosságban. Vázlat a hagyományos vallásosság megváltozásának elméleti modelljéhez. In Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. 64–79. Budapest

NÉMETH Balázs

- 2005 „...Isten nem aloszjik, rejánk pislong...”. Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa. Budapest

NYÁRÁDI Zsolt

- 2009 A süköi református egyházközség mindennapjai a 19. század végéig az egyházközségi levéltár tükrében. *Acta Siculica*. 363–390.

OLÁH Róbert

- 2009 *A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján*. Elektronikus dokumentum, 2010, 19. = http://mke.info.hu/wp-content/uploads/2010/10/Olah_Robert.pdf.

OLÁH Szabolcs

- 2000 *Hitélmény és tanközlés: Bornemissza Péter gyülekezeti énekasználata*. Debrecen

ŐSZ Sándor Előd

- 2008 Kálvinizmus a periferián. In Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszűrősege*. 265–290. Budapest

ÖTVÖS László

- 1985 A konfirmáció néprajza. In Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 1. 110–131.

ŐZE Sándor

- 1991 „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párbeszám vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest
- 2006 *A batár és a batártalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest

PÁLYI Kata Zsófia

- 2012 *A Pályi család prédikátori öröksége: egy református lelkészcsalád nemzedékeinek története*. Pápa

PÉTER Éva

- 2008 *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*. Kolozsvár:

PÉTER Katalin

- 1985 A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. *Századok*. 119. 4. 1006–1028.
- 1997 A társadalom egyes tagjaiban cselekszik. *Budapesti Könyvszemle* 9. 2. 199–201.
- 1999 A felekezetek felett álló Magyarország a reformáció után. In Illés Pál Attila (szerk.): *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*. 9–25. Piliscsaba
- 2004 *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest

PÉTERFY László

- 2000a *Bonyha és egyháza*. Székelyudvarhely

- 2000b *Kend és egyháza*. Székelyudvarhely
- 2001a *Héderfája és egyháza*. Székelyudvarhely
- 2001b *Balavásár és egyháza*. Székelyudvarhely
- PETI Lehel
- 2008 Látomások egy Kis-Küküllő menti református településen. *Korunk* 19. 2. 95–102.
- PETRŐCZI Éva
- 2004 XVII. századi puritán szerzőink magyarságképe. In Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. 473–486. Debrecen
- 2005a Sion várai. A mezővárosok szerepe a magyar puritán irodalom keletkezésében és befogadásában. In Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. 165–173. Budapest
- 2005b Tök-é, avagy túrós éték?: szólások, köznyelvi fordulatok Medgyesi Pál két presbiteriánus párbeszédében. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. 54–61. Budapest
- 2006 *Puritánia: tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. Budapest
- 2007 „Nagyságodnak aláztos lelki szolgálója”: tanulmányok Medgyesi Pálról. Debrecen
- PETRŐCZI Éva – SZABÓ András (szerk.)
- 2011 *A zsoltár a régi magyar irodalomban*. Budapest
- PILIPKÓ Erzsébet
- 2007 Egyházi fogadalomtétel Kárpátalján In S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 7/2. 339–346.
- POCSAINÉ EPERJESI Eszter
- 2007 *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai 16–17. század. Tiszán innen egyházi vidék*. Sárospatak
- 2010 A református hitélet színterei és szakrális tárgyai In Küllős Imola (szerk.): *Hit – Élet – Tudomány. Tanulmányok molnár Ambrus emlékére*. Vallási néprajz 15. 57–66.
- POZSONY Ferenc
- 2006 *Erdélyi népszokások*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár
- RÁCZ István
- 1995 *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debrecen
- 1997 *Debreceni deákok: Forrásgyűjtemény*. Debrecen
- RÉBAY Magdolna
- 2011 *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig: kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület oktatási politikájára*. Debrecen: Csokonai Könyvkiadó.
- ROMHÁNYI Beatrix, F.
- 2009 A koldulóbarátok szerepe a XV–XVI. századi vallási megújulásban. In F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció: teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. 142–153.
- SÁNDOR Attila
- 1995 Egyházi fegyelmezés a sövényfalvi református gyülekezetben. In Küllős Imola (szerk.): *Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küküllői Református Egyházmegyében*. Vallási néprajz 7. 123–140.

- 2000 Ortodox-református vallási kölcsönhatások a Kis-Küküllő menti Sövényfalyán In L. Imre Mária (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 3. 268–276.
- SÁRAI SZABÓ Katalin
- 2010 *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig. A belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére*. Doktori értekezés, kézirat
- SEBESTYÉN Kálmán
- 2005 *Erdély református népoktatása 1780–1848*. Budapest
- SEBŐK Marcell
- 2009 Párhuzamos praxisok a 16. századi Szepességen. In F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. 267–280. Budapest
- SÉRA Bálint – SZALÁNSZKI Edit
- 2002 Falra hányt ördög. Vallási és hiedelemmotívumok a 17–18. századi kéziratok protestáns prédikációiban. *Acta Papensia*. II. 1–2. 125–138.
- SZABÓ András (szerk.)
- 2005 *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. Budapest
- 2009 A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében. In F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor. (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. 224–231. Budapest
- SZABÓ Miklós – TONK Sándor
- 1992 *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged
- SZACSVAY Éva
- 1991 Az éneklés és az énekeskönyv szerepe a reformátusok vallásosságában. In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* I. 117–121. Veszprém
- 1998 Konfirmáció Kalotaszegen. *Néprajzi Értesítő*. 80. 173–192.
- 1999 A szirén mint jelkép. Apokaliptikus szimbólumrendszer elemei a református ábrázolásokon. In Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. 200–208. Budapest
- 2000 Protestáns ördöggépzetek. *Néprajzi Látóhatár*. 9. 3–4. 451–461.
- 2001a Protestáns ábrázolások és népművészet. In S. Laczkovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5/1. 31–44. Veszprém
- 2001b Protestáns ördöggépzetek. Kép és üzenet. In Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. 100–110. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2002a Hang, szöveg, kép: a kommunikáció váltásai a templombelső dekorációinak példáján. *Acta Papensia* II. 1–2. 183–194.
- 2002b Az ördögűzés református szabályozása 1636-ban. In Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet: Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára*. 79–92. Szeged
- 2003 Fortuna Asszony. In Czövek Judit (szerk.): *Imádságos asszony. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*. 49–58. Budapest
- 2006a „...Isten ditsősegere adta...” Református egyházművészet-népművészet In Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *Lélek és élet Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére*. 73–83. Veszprém

- 2006b Tér, emlékezet, identitás. A kalotaszegi konfirmáció tere és szimbólumai In Gazda Klára – Tötszegi Tekla (szerk.): *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve* 14. 226–248. Kolozsvár
- 2007 Kegyes adományok: tipológia és topográfia (A bánffyhungyadi templom tér-szimbolikájához) In Liszka József (szerk.): *Az Etnológiai Központ Évkönyve*. 59–78.
- 2008a Angyal képen és a dekorációban. A katolikus és protestáns angyalértelmezések ábrái. In Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek*. 610–622. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2008b Soli Deo Gloria. Református szellemi programok megjelenése a paraszti gondolkodásban, életmódban. (A dunabogdányi Kristóf család példája) In Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat Gazdaság, társadalom- és egyház történeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. 339–361. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, L'Harmattan.
- 2010a Református műveltség és református paraszti kultúra. A kalotaszegi népművészet felfedezése: a nemzeti kultúra megszerkesztése In Küllös Imola (szerk.): *Hit-Élet-Tudomány Tanulmányok Molnár Ambrus tiszteletére Vallási Néprajz* 15. 122–143.
- 2010b Mezőváros és református kultúra. In Bárh János – Vajkai Zsófia (szerk.): *Betakarítás Az 1968-ban végzett tanítványok tanulmányai Tálasi István néprajzprofesszor születésének 100. évfordulójára*. 123–145. Kecskemét: Porta Könyvek.
- SZACSVAY Éva – SZALÁNSZKI Edit
- 2005 *Budai Pál: A' köznép babonái és balvélekedései ellen való prédikációk*. (Fontes ethnologiae Hungaricae I. sor.) Budapest
- SZAKÁLY Ferenc
- 1995 *Mezőváros és reformáció: tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest
- SZALÁNSZKI Edit
- 2008 *Sajószentpéteri István, Ördög szára-bordája. „...a Dobányozás meg-törétése az Isten beszédének Pörölye által, hét prédikációkban foglalva.”* Budapest
- SZALAY Emőke, P.
- 2004 *Ónedények a kárpátaljai református gyülekezetekben*. Debrecen
- 2007 *Iparművészeti emlékek a vajdasági, drávaszögi, szlavóniai, muramelléki és burgenlandi magyar református gyülekezetekben*. Debrecen
- 2010 A Magyar Református Egyház Javainak Tára – A református egyházművészet inventáriuma. In Küllös Imola (szerk.): *Hit – Élet – Tudomány. Tanulmányok Molnár Ambrus emlékére. Vallási néprajz* 15. 44–55.
- SZATHMÁRI Sándor
- 1990 A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása, In Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. 184–202. Budapest
- SZATHMÁRI Judit
- 2004 Református egyházkerületi protokollumok a Dunamelléken – az 1700-as évek kevésbé ismert forrásai. In S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6/1. 83–98.

- SZÁSZ Lajos
2011 Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. *Egyház történeti szemle*. 12. 1. 3–47.
- SZELESTEI Nagy László (szerk.)
2008 *Lelelkéztörténeti számvetés*. Piliscsaba
- SZIGETI Jenő
1990 A Károlyi Biblia a nép között. In Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vízszolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. 310–320. Budapest
1998 Török Susa álombéli látása. In Pócs Éva (szerk.): *Extázis, álom, látomás. Valálásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. 113–122. Budapest
2000 A puritán kegyességi irodalom hatása a népi vallásosságra. In Balázs Géza et al (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. I. 334–347. Budapest
2002a A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma. *Ráday Gyűjtemény évkönyve*. 81–100.
2002b A dél-alföldi protestáns paraszteklelésiolák válsága a XIX. század végén. *Néprajzi Látóhatár*. 11. 1–4. 199–207.
2005a Hitvita a látomásban. Gál József 18. századi látása és az iskoladráma. In Helldai János – Tasi Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitűl való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. 225–230. Miskolc
2005b 19. századi magyarországi bibliaárusok. *Egyház történeti szemle* 6. 2. 98–113.
2006 *Protestáns népi látomások a XVIII. századból*. Budapest:
2010 Tizenhatalcadik századi lelkészszorsok. *Egyház történeti szemle*. 11. 2. 59–82.
2011 A református egyházfegyelem gyakorlatának válsága a XVIII–XIX sz. fordulóján. In Horváth Emőke (szerk.): *Bűn, bűnbőlés, büntetés*. Tanulmánykötet.
- SZILÁGYI Miklós
1999 Erkölcsi vétségek a kisújszállási presbiteri jegyzőkönyvekben (a XVIII–XIX. században). In Küllös Imola (szerk.): *Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Valási néprajz* 10. 167–182.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
2001 *Erköls és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XVIII. században*. Csíkszereda
- SZŰCS Zoltán Gábor
2010 „Hogy Isten Fijai légyünk”. Egy református köznemes élete a halottbúcsúztatók tükrében. *Egyház történeti Szemle* 11. 3. 48–71.
- TÁNCZOS Vilmos
2007 Archaikus népi imák a Mezőségről. *Művelődés* LX. (6–9.) 70–73.
2010 Magyar vallási néprajzi kutatások Erdélyben (tudománytörténeti összefoglaló és könyvészet). Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriszta János Társaság Évkönyve* 18. 13–116. Kolozsvár:
- TONK Sándor
1994 *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged:
- TÓTH G. Péter
2004 Parázna lelkek – lelki paráznák: katolikus és protestáns nézetek a lelkek fertőzöttségéről a kora újkorban. *A Veszprém megyei múzeumok közleményei*. 23. 155–180.

- TÓTH Judit
1985 A tiszazugi reformátusság vallásos szokásai. In Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 1. 273–296.
- TÓTH Levente
2006 Udvarhelyszéki schola-mesterek a XVII–XVIII. századi bíraskodási jegyzőkönyvekben. *Aeropolisz Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok* VI. 6–23.
- TÓTH Zsombor
2005 Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”. In Heltai János – Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradtott özőne”*: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. 175–197. Miskolc
2007 *A koronatanú: Bethlen Miklós, Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
2008 From the Cradle to the Grave: Representations of Confessional Identity in Mihály Cserei’s Writings (1667–1647). (A Case Study in Historical Anthropology) *Colloquia*. Vol. XV. 44–71.
- TÓTH Krisztina
1999 *A gyermeli református egyház története*. Budapest
- TÓZSA RIGÓ Attila
2006 Kegyeség és hitújítás. A reformáció megjelenésének első nyomai az 1529–1557 közötti pozsonyi végrendeletekben. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* XI. 1. 113–159.
- UGRAI János
2004 *„Kis világnak világos kis tükröje”*. Református lelkészek önéletrajzi nyilatkozata 1807–1808-ból. Debrecen
2007 *Önállóság és kiszolgáltatottság – A Sárospataki református kollégium 1793–1830*. Budapest
- UJVÁRY Zoltán
1999 *Folklor az Ördögi kísértetekben*. Debrecen
- VARGA Imre (s.a.r.)
1989 *Protestáns iskoladrámák*. 1.–2. Budapest
1995 *Magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*. Budapest
- VASS Erika
2012 *A Hunyad megyei református szórványmagyarság*. Szentendre
- VETÉSI László
1991 Vallásos kölcsönhatások a szórványmagyarok körében. In Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 1. 79–84.
2001 *Jubaimnak maradéka: anyanyelv, egyház, peremvilág: sorskérdések a nyelvhatáron*. Kolozsvár:
2002 *Ne csüggedj el, kicsiny sereg! Lelkipásztori barangolások küszködő nyelvi tájakon*. Kolozsvár
- VOIGT Vilmos
1996 Középkori látomásainak és azok megjelenése a XV–XVII. Századi magyar irodalomban In Küllős Imola (szerk.): *Ökumenikus tanulmányok. Vallási néprajz* 8. 11–31.
1997 Órás András eksztázisban. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Valásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. 93–100. Budapest

- 2005 Áttekintés a magyarországi evangélikusok folklórjáról. In Voigt Vilmos (szerk.): *Evangélikus múltunk – evangélikus jelenünk. Vallási Néprajz* 14. 9–20.
- WELKER Árpád
- 2006 Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten I.* 148–171. Budapest
- ZAKARIÁS Erzsébet
- 1997 Vallásosság az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokásokban Erdőfűlében. In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 2. 443–454. Veszprém–Debrecen
- ZENTAI Tünde
- 2009 A falu temploma. In Farbaký Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya – Református kulturális örökség a Duna mentén. A Budapesti Történeti Múzeum kiállítási katalógusa.* 101–107. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.